

O celtismo e a materia de Bretaña na literatura galega: Cara á construción dun contradiscurso histórico ficcional na obra de Xosé Luís Méndez Ferrín.

María Jesús Lama López

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tesisenxarxa.net) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tesisenred.net) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tesisenxarxa.net) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

**DEPARTAMENT DE FILOLOGIA ROMÀNICA
DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA**

Programa CRÍTICA DEL TEXT I LES SEVES APLICACIONS (Bienni 1995-1997)

Per a optar al títol de DOCTORA EN FILOLOGIA ROMÀNICA

**O CELTISMO E A MATERIA DE BRETAÑA NA
LITERATURA GALEGA: CARA Á CONSTRUCCIÓN DUN
CONTRADISCURSO HISTÓRICO FICCIONAL NA OBRA DE
XOSÉ LUÍS MÉNDEZ FERRÍN.**

**Presentat per: MARÍA JESÚS LAMA LÓPEZ
Director: Dr. Basilio Losada Castro
Tutora: Dra. Helena González Fernández**

Barcelona, octubre de 2001

3.6.2. A NIVELACIÓN DE MUNDOS MÍTICOS.

Diferentes niveis de intertextualidade establecen unha relación permanente coa literatura da tradición celta e o mundo artúrico por unha banda, e a obra de Álvaro Cunqueiro e a do propio autor por outra. A mesma concepción da narración como un soño remite á importancia do soño nos relatos galeses dos *Mabinogion*, que inclúen algúns como *O soño de Maxen* ou *O soño de Rhonabwy*, pero ademais a loita do protagonista co xefe dos xigantes Leabertkom, que o ataca a traición coa súa mirada de lume, pode lembrar ataques como o de Ispadadden no relato *Culhwch e Olwen*, quen ataca os seus visitantes a traizón lanzándolles unha xavalina envelenada cada vez que abre as súas enormes pálpebras.²⁸⁶ Ó mesmo tempo dáse a clave para a descodificación dun comportamento ritual que aparecía en *Amor de Artur*, cando o rei se deixa pentear os cabelos por Merlín (*AdA*, 26) e que remite á presentación de Culhwch ante Arturo no conto arriba mencionado (*Mabinogion*, 190):

Seguindo os antigos rituais, tan queridos pola xente xigantesca e armada dos Leabertkolm, solicitei permiso para peitear ó rei. Iste, visíbelmente satisfeito, permitíume executar iste acto de acatamento máximo. (*ArAr*, 22).

Resoancias dos *Mabinogion* encóntranse tamén na Dama da Fonte, que dá título a outro dos relatos galeses, se ben Ferrín elabora unha nova creación seguindo o recurso de resemantización de fontes tradicionais que xa comentamos na obra de Cunqueiro. Aquí este personaxe ten unha función

²⁸⁶Outro personaxe paralelo aparece en *Bretaña, Esmeraldina*: é Gaël, o señor de Brocelandia, que impón ó namorado da súa filla unhas duras condicións para concederlle a súa man e o ataca a traición cando se vira de costas para marchar (*BrE*, 142-145). A entrevista de Gaël con Ponthus de Kalaikia é unha versión case fiel da entrevista entre Yspadadden Penkawr e Culhwch no relato dos *Mabinogion* (Confr. *Mabinogion*, 202-211). Ó mesmo tempo, a prova que Gaël lle impón a Ponthus loitando cos cabaleiros que se lle presenten onda a fonte de Barenton (*BrE*, 145) lembra a loita dos fillos de Broadás no *Lanzarote en prosa*, que loitan con todos os cabaleiros que chegan á fonte do seu castelo en busca da fama que lles ha de permitir entrar como cabaleiros na corte do rei Arturo (*Alvar*, 1987-88: 1620-21)

estructural, servindo de fio de unión entre diferentes aventuras, unido ó motivo temático do descubrimento do amor. Aparece por primeira vez no terceiro capítulo, que sitúa a acción nas espesuras do bosque de Brocelandia, onde se fusionan o remoto pasado celta, a tradición medieval e o propio mundo mítico ferriniano, pois as rochas están debuxadas de estraños petroglifos, mentres as árbores de inmensas raíces e pesadas copas poboadas de aves rapaces lembran a primeira descrición do bosque no relato *Percival*:

[...] poden ver grabado no penedo un sistema de escrituras anterigas que me puxeron máis temor aínda. Eran signos espirais, ángulos impensados, cruces e cousas á maneira das arpas dos poetas que, pintados en azul e en encarnado, comunicábanme algo que non comprendía e viña de máis alá do tempo. [...]

Camiñamos polo estreito carreiro, beirado de folgueiras máis altas ca min. As raíces das árbores cambábanse por riba da terra e podentes pólas descían ás veces, co seu propio e grave destino, até o mesmo chao para alí tomaren forzas e subir de novo en procura da luz, en forma de árbore anovada. Todo era verde alí. Aletexaban as aves carniceiras irisando a luz no azul das raudas penas. (ArAr, 30)

Neste escenario é onde aparece a figura dun cabaleiro negro, semellante ó Home Negro que se aparece a Kynon e a Owen, e o propio Cabaleiro Negro guardián da fonte (*Mabinogion*, 253-280), que se identifica como “o grande Grutaganka, fillo de Percival do bosco, que non é o mesmo que Percival Peredur” (ArAr, 32). El será quen envíe a Nmógadah á fonte onde encontrará a espada Milmanda e a estátua da fermosa doncela que esperta a súa paixón. A través de Milmanda establécese de novo a nivelación de mundos míticos, pois na súa descrición sublíñase o selo coa estrela Libredón e o debuxo dunha serpe alada no puño, imaxe misteriosa que lembra a representación da Melusina²⁸⁷ e

²⁸⁷ A *Melusina* de Jean d'Arras recolle algúns tópicos das lendas fantásticas que aparecen por separado nos contos folclóricos: o encontro dun ser sobrenatural e un humano, os beneficios que obtén o humano mentres mantén o segredo que lle esixe o ser sobrenatural as desgracias que lle ocorren ó transgredir a prohibición, e o regreso do ser sobre natural ó seu mundo cunha forma monstruosa, neste caso como serpe alada. Esta transformación non parece frecuente no folclóre, mentres que na tradición culta anterior a Jean d'Arras se encontran varios exemplos (Alvar, 1982:XV). A atracción de Ferrín por esta temática maniféstase xa no conto *Nhadron de Percival e outras historias*, que relata os amores de Jaccrú coa fermosa Nhadron que se converte en corvo cada noite de sábado. Ó mesmo tempo esta transformación conecta estes personaxes femininos co da Sibila, que aparece como unha presenza seductora e intanxible no relato “Sibila” de *Crónica de Nós*. Na novela *Guerino* il

que aparecía en varios obxectos da casa de Mamnek Kleines, no relato *Familia de Agrimensores* incluído en *Amor de Artur*, pero que aquí se interpreta como signo da antiga orixe da espada, fabricada polos habitantes “da primeira idade da nación de Tagen Ata” (ArAr, 32).

A figura da estatua da doncela da fonte no bosque de Brocelandia, obxecto do amor platónico do protagonista, reaparece como ser real no capítulo dedicado á travesía polo mar Ler, que remata no país dos mortos. Recoñecida por Nmógadah nunha fotografía no camarote do capitán, resulta ser a filla deste, morta dez anos antes, en memoria da cal leva o nome o barco: “Calpurnia Abana”.²⁸⁸ E ese será o nome tamén da señora de Francastel na aventura final, na casa das damas mortas da illa de Ys, a onde Calpurnia Abana atrae homes vivos cos seus poderes máxicos:

As doncelas Finechrinn están mortas e a súa raíña Calpurnia Abana non o está menos. Francastel é a casa das mulleres mortas. [...] Desde hai millóns de anos, é decir, desde a segunda criación do mundo, Calpurnia Abana atrae, por diversas artes de maxia, homes vivos ó seu pazo de cristal. Alí fai que aspiren o perfume da flor Chunnilain, ensúmeos no esquencimento e, moi a modo, vailles zugando o espírito, até deixalos máis secos que a madeira de que está feito este meu arco. Así, ela, e as súas doncelas Finechrinn, mantéñense belísimas con aparencia de vida. (ArAr, 65)

Eros e Tánatos fusiónanse nunha visión do amor ameazadora para o individuo, como doce envoltorio que agacha o aniquilamento da vontade e a renuncia ós desexos máis íntimos, e de novo o heroe ten que renunciar á extase amorosa para manter a súa integridade e continuar o seu periplo vital:

Esquecinme de todo e penetrei na ialma de Calpurnia Abana en labirintos

Meschino (1391) de Andrea da Barberino o protagonista consegue entrar na caverna do Monte Sibillini e narra as marabillas daquel monte subterráneo onde todos os habitantes se convertían en animais os sábados (Filgueira Valverde, 1982: 37)

²⁸⁸ Despois do motín dirixido polo primeiro oficial, o barco pasa a chamarse “La burla negra”, recollendo o título dun libro de José Mª Castroviejo, poeta, prosista e ensaísta, gran amigo de Álvaro Cunqueiro, que gabou a súa obra destacando a capacidade evocativa da súa linguaxe. Ó mesmo tempo, Calpurnia é o nome dunha patricia romana que casou con Julio César e que se asocia á cidade de Ourense.

musicais e docemente malencónicos. [...] Soupen un intre que o perdía todo e fun feliz de o perder e de morrer de líquidos e amor no colo de Calpurnia Abana, meu primeiro amor e paraíso. Non houbo máis Arnoia. (ArAr, 64-65)

A salvaxe chamada do bosque que rescatara a Percival dos doces brazos do amor adquire agora a forma dunha auténtica expedición de rescate de efecto destructor para todo o mundo de ilusión que rodea o amor. Unha revolución dos homes libres -aqueles que se libraron dos encantos amorosos de Calpurnia Abana e polo tanto seguen vivos- contra o reino da morte destrúe a forza das apariencias e restalece a harmonía.

3.6.3. RELACIÓNS INTRASISTÉMICAS: A HOMENAXE A ÁLVARO CUNQUEIRO.

Pero ademáis da tradición celta e artúrica, Ferrín utiliza a miúdo a intertextualidade coa propia tradición galega. Dende o comezo deste capítulo é evidente a comunicación constante coa obra de Eduardo Pondal, pero tamén diferentes pasaxes da súa obra evocan, dende unha elaboración moi persoal, o mundo literario de Álvaro Cunqueiro, nunha clara homenaxe que se confirma coa súa introducción como personaxe na diéxese, aínda que nunha breve mención do capítulo final. As relacións de transtextualidade establecidas coa obra de Cunqueiro recollen en parte a complexidade dos recursos utilizados na obra daquel autor e van dende a cita intertextual á manipulación dun hipotexto con determinadas intencións semánticas. Un exemplo da primeira é a cita do título do libro de poemas neotrobadorescos de Cunqueiro con referencia á estátua que desperta o amor do protagonista, proxectando así sobre ela todo un repertorio de loanza da dama que sitúa ó lector ó mesmo tempo na codificada concepción do amor da lírica trobadoresca e nunha estética de representación do sentimento amoroso marcada polo impulso renovador das vangardas:

A luz de aquela hora concentrouse entón na folla de Milmanda, que

escureceu o día e produciu de repente un alustre formidábel, que me fixo treme-la mao, seguido dun trono que abalou a estatua da *dona do corpo delgado* de alabastro. Devolvín a espada á súa vaíña e finquei o xoello diante da señora da fonte. (ArAr, 32)²⁸⁹

Máis complexa é a manipulación dos motivos temáticos do capítulo titulado “A trabe de ouro” de *Merlín e familia* na aventura do mundo subterráneo da novela de Ferrín. O inocente pobo de seres diminutos habitantes do mundo subterráneo na obra de Cunqueiro transfórmase nun modelo de pobo opresor e policial, obsesionado pola busca da trabe de ouro que os visitantes de Merlín encontraran casualmente. Pero en realidade as palabras finais do mago Merlín dan xa a clave da nova representación dese mundo dos profundos, como unha alegoría do mundo real:

- O reino de embaixo, meu Felipe, está tan en parcelas como o reino de enriba, e istes que viñeron son dunha nación cristiá, parentes dos caldeos, e non teñen outra laboura, dende que foron postos no profundo, que buscar a cobra Smarís, cuos ovos, grandes como a túa testa, dispensando, gardan unha esencia que filtrada con crista de alo, aos que dela beban faralles medrar, e iste pobo de graus de millo porase no aberto mundo por pobo de xigantes, e tanto foñaron na terra e tantas voltas lle deron ás súas covachas, que foron atopar celebrando unha feira segreda ao pobo dos corantíns, gardadores de tesouros. (MF, 109)

Substituíndo a busca da cobra Smarís pola da Trabe de Ouro, mantense o senso da busca dun obxecto que representa a redención colectiva, se ben Ferrín recupera a forma orixinal da lenda popular recollida tamén por Vicente Risco no seu relato *A trabe de ouro e a trabe de alquitrán* (1925).²⁹⁰ Sin embargo o semilúdico enfrontamento entre pobos que relata Merlín convértese na obra de Ferrín nunha terrible realidade de prisión e escravitude, unha situación que será destruída por unha acción revolucionaria encabezada polo preso Ronaldo Macsen, que resulta ser outro Príncipe Segredo, igual que todos

²⁸⁹ A cursiva é miña.

²⁹⁰ Esta lenda aparece con frecuencia relacionada coas lendas de tesouros gardados polos mouros, tema estudado tamén por Risco en *Da mitoloxía popular: os mouros encantados* (1927) e logo por Cunqueiro, gran afeccionado ó tema, que leu como discurso de ingreso na Real Academia Galega o seu ensaio *Tesouros novos e vellos* (1963).

aqueles que loitan pola liberdade.

Pero a homenaxe quizais máis significativa encóntrase no capítulo final, onde Ferrín se apropia dun espacio cunqueiriano, a Taberna de Galiana, que se define como a maioría das tabernas e pousadas que aparecen diseminadas pola obra do autor mindoniense, como punto de encontro de viaxeiros e de cruce de camiños que une diferentes mundos. A Taberna de Galiana é en *Amoia*, *Amoia* a soleira do mundo de ficción, onde se agacha a fronteira máxica entre soño e realidade nunca descuberta por don Álvaro Cunqueiro,²⁹¹ pero franqueada con decisión polo protagonista e os seus acompañantes. As portas máxicas do salón desta peculiar taberna deben conducir, en realidade, ó soñado país nativo, e así ocorre cando as atravesan os dous compañeiros de Nmógadah que continúan vivindo no mundo de ficción, mentres que para el prodúcese o salto do soño á vixilia, quizais porque a realidade obxectiva é o auténtico país nativo do que parten e a onde deben regresar todos os soñadores.

3.6.4. A LONGA BUSCA DE AMAURY: A PROPIA IDENTIDADE COMO GRAAL INACCESIBLE.

En 1987 publica Ferrín a súa novela *Bretaña, Esmeraldina*, a terceira da súa produción, máis longa e quizais tamén a máis ambiciosa cás anteriores.²⁹² No título pónense de manifesto dous elementos básicos na caracterización do texto: primeiro o topónimo, Bretaña, que sitúa esta terra como centro temático, e o

²⁹¹ Así se afirma no texto, nunha referencia ó escritor que nos ofrece tamén una referencia temporal para situar cronolóxicamente o mundo de ficción:

[...] a Taberna de Galiana, que fora unha formosa muller morta había cen anos, no tempo en que Don Álvaro Cunqueiro parara moito alí en procura das súas portas escusadas sen as dar atopado endexamais. (ArAr,74)

²⁹² A pesar das reseñas descritivas e máis ou menos eloxiosas na data da súa publicación (López Perez, 1988 e Blanco, 1988), e o Premio da Crítica de 1988, as complexidades estruturais que dificultan a lectura desta novela distanciando o receptor, e o constante recurso á transtextualidade, pareceron contribuír a que se establecese algunha valoración negativa do resultado final (Tarrío, 1994:190).

vocativo de forma feminina, que reflicte a estrutura epistolar de toda a novela, concibida como unha longa carta dun prisioneiro chamado Amaury á súa amada Esmeraldina, a quen vai confiando todas as súas vivencias, físicas e psíquicas, no reducido espacio e no dilatado tempo do seu encerro. A terra e o amor como centros vitais dunha existencia limitada ó horror do presente e á fragilidade dun pasado máis construído na fantasía que lembrado.

Como nas *Crónicas do Sochantre* de Cunqueiro, a conexión co mundo celta establécese aquí a través da asimilación literaria dun espacio físico e social que remite a un pasado lendario que se quere asumir como propio dende Galicia. A acción, sen embargo, non se desenvolve en Galicia nin en Bretaña, senón nunha Tagen Ata autonómica dentro da república laica de Terra Ancha e o protagonista é quen nos transporta constantemente ó espacio bretón a través dos seus soños, alucinacións e lembranzas. Amaury é unha especie de revolucionario de actividade internacional²⁹³ que se une á causa da resistencia nacional revolucionaria de Tagen Ata coa que se identifica pola súa orixe bretona:

Estaba soio, miña amiga, e pensei en ti, Esmeraldina, e pensei tamén en Bretaña. Despois de tanto sufrimento, de tanta aventura, de tanta entrega á causa nacional de Tagen Ata -que equivale a dicir a causa da liberación de todos os pobos asoballados como o é tamén Bretaña- velaí que estou en prisión e non teño nen tan xiquera o consolo mínimo de lembrar as miñas raíces, unha familia, unha aldea situada onda o mar ou nas landas interiores de Bretaña. (BrE,20)

Esta estraña amnesia -que lembra o típico descoñecemento das propias orixes de cabaleiros como Lanzarote ou Amadís ata chegar á adolescencia- provoca unha obsesión pola identidade que se converterá na razón de ser do personaxe.

²⁹³Neste aspecto o personaxe de Amaury conecta con Antón Carballo, un dos protagonistas da novela anterior *Antón e os inocentes* que fuxira do réxime de Franco e se metera nas Brigadas Internacionais. Tamén a figura do Médico Oficial, Rojet Ulmanei, contribúe a establecer relacións von aquel texto, pois ó presentarse confésalle ó protagonista que estivo na Lexión e que perdeu a súa perna na batalla de Dien Bien Phu en Vietnam, onde participara tamén Antón Carballo (ver *Ael*, 44-47 e *BrE*, 14). Así mesmo, Amaury está confinado na Prisión da rúa do Príncipe, onde estivo preso o pai de Berto, outro dos protagonistas daquela novela (*Ael*, 149ss.)

Así pois, o motor da acción é unha busca, a da propia identidade, a través do único instrumento ó seu alcance: a memoria que debe reconstruír o pasado:

[...] propúxenme unha percura sistemática, incesante, que embargara a totalidade das miñas enerxías mentais, que absorvese as potencias todas do meu espírito. Unha percura implacábel do doutor Le Barre, que me levaría á miña familia, ao meu nome, á miña condición e ao lugar do meu nacemento. Non sabía quen era eu, miña querida Esmeraldina. E estaba entón disposto a todo para conseguilo. (BrE, 21)

A novela de prisión ten un precedente tamén nun dos relatos do primeiro libro do autor, o titulado *Philoctetes*, protagonizada por un preso político que leva máis de trinta anos na cadea e case incomunicado. Este é o caso tamén de Amaury, que é feito prisioneiro con dezanove anos e vaise facendo vello na cadea sen ningunha esperanza de recuperar algún día a liberdade. Así comezan a producirse as súas saídas a través de alucinacións que o trasladan a diversos espazos e tempos,²⁹⁴ e lle permiten recuperar tamén a historia do seu pobo revivindo diversos episodios significativos. A fuxida da alienación a través da imaxinación tematizábase xa no relato citado, onde o preso vive con exaltación a lectura dun libro de contos e foxe do seu penoso mundo, neste caso, a través da literatura. Agora, Amaury evádese da prisión a través das lembranzas, a ensoñación, do propio soño e das alucinacións en que cae, as veces como consecuencia do estado febril provocado polas torturas, outras pola perda de senso da realidade despois da prolongada soidade. Así as imaxes da infancia dun neno solitario e enfermo, eterno lector, alternan con visións de episodios revolucionarios, loitas cabaleirescas e seres lendarios e metamorfoseantes, como saídos dos múltiples mundos literarios en que vive inmerso o neno lector: dende os poemas de Roswitha von Handersheim, de Bernart de Ventadorn

²⁹⁴ Este é tamén o tema central da novela *Vida y fugas de Fanto Fantini* de Álvaro Cunqueiro. Tanto Fanto coma Amaury son dous loitadores profesionais, pero fronte ó idealismo que move o personaxe ferriniano a loitar pola liberación dos pobos sometidos, Fanto aluga os seus servizos a diferentes señores sen reparar na causa da loita, o que non empece o seu destino común, prisioneiros dos seus inimigos. Extenuado polo frío e a falta de alimento, Fanto cae tamén nas alucinacións do soño e así descobre a maneira de fuxir da prisión:

Quando Fanto Fantini se demostró a sí mismo que la fuga era una "cossa mentale", se tranquilizó por completo. Sabía, ahora, que podía salir. En realidad, sabiendo que la prisión era "una idea de una prisión", ya estaba fuera. (VFF, 75)

(BrE, 106 e 178), de Louise Labbé (BrE, 96) e de Gertrude Stein (BrE, 19) ás historias célticas de Hersart de La Villemarqué (BrE, 170) e os libros de Lovecraft (BrE, 55), Paul Feval (BrE, 74), Emilio Salgari (BrE, 117), Jules Verne (BrE, 127), Silvio Pellico (BrE, 196), e tantos outros.²⁹⁵

En busca do seu auténtico nome Amaury viaxa por diferentes personalidades, posibles antepasados ou identidades propias, a través das cales indaga simultaneamente no pasado de Bretaña e nas súas orixes persoais. Ó lado do prisioneiro Amaury-Paul-Marí-Gilart de Keranflec'h, existente unicamente para a administración penitenciaria, xorden da memoria e do soño Amaury Jakez Kerouac, Amaury Pescantín, Amaury Kerforne e Amaury L'Amour, que son os diferentes nomes con que se dirixen a el nas diferentes aventuras. A eles súmanse outros personaxes relacionados dalgún xeito con el como o seu avó Amaury, o predicador Amaury Home Santo, -especie de Prisciliano do século XVI que predica contra os que lle queren roubar a historia a Bretaña (BrE, 76)-; o intelectual nacionalista bretón Amauri Lebesgue, fundador da Sociedade Druídica; o capitán Amaury Keineg de Corson, que comanda o barco fantasma *Louise Labbé* ata a Furna dos Mortos; o xograr Amaury Temps Novel; os namorados Amaury Quellien e Amaury Pleven; e o escudeiro Amaury Le Skoed, servidor do cabaleiro Ponthus de Kalaikia, ou Galicia, que loita con cincuenta cabaleiros no bosque de Brocelandia.²⁹⁶

²⁹⁵ A parte das referencias expresas a obras e autores, son frecuentes no texto as citas intertextuais, entre as cales nos permitiremos citar unha que actualiza no texto a obra de Pondal:

O bruar do trebón deixou pasar, entón, unha brisa primaveral que cantaba nos lousados da casa adorábel, nas prantas dos rosais, e que pasaba a fungar con monótono son no escuro arume arpado dos piñeiros. (BrE, 125)

²⁹⁶ Ferrín alude á obra que inspirou este personaxe no prólogo que escribe para o libro de Carlos G. Reigosa:

Pero non é moi coñecido o feito de que un dos máis difundidos e celebrados libros de cabalerías franceses, o Roman de Ponthus et de Sidoine, do século XV, ten como protagonista a un príncipe de Galicia, que termina reconquistando a súa (nosa) patria do poder dos sarracenos, combate a mais de cincuenta cabaleiros no bosque de Brocelandia e remata as súas innumerables aventuras dándolle as gracias ó Apóstolo Santiago na nosa Catedral. (Ferrín, 2001 [1987]: 31)

3.6.5. A TECNICA DE ENTRELAZADO EN *BRETAÑA, ESMERALDINA*.

A aparente desorde e o fragmentarismo da materia narrada na novela adquire unidade a través do método estrutural típico das novelas en prosa medievais: a técnica de entrelazado, que consiste na diseminación de historias ó longo do texto, que se interrompen para ser retomadas e completadas máis tarde. Recuperando este recurso estrutural do ciclo novelesco do século XIII, Mendez Ferrín opta por unha forma arcaizante á que xa renunciara Malory, quen na súa *Le Morte d'Arthur* preferiu contar cada episodio enteiro buscando a claridade e a vivacidade do estilo, conseguindo un grande éxito de público, de maneira que as versións modernas da materia son case sempre herdeiras da súa obra.

Bretaña, Esmeraldina parece participar do carácter enciclopédico dos ciclos medievais, integrando no seu interior os grandes temas do ciclo da chamada "realidade imaxinaria" da súa narrativa que conclúe, polo momento, con esta labiríntica novela. A loita constante por unha redención persoal e colectiva nun mundo dominado polas forzas dun poder irracional aniquilador das liberdades, a tensión entre posicións conformistas e revolucionarias, a natureza contradictoria do ser humano, a permanente añoranza do útero materno ou da terra, o carácter enganoso das apariencias e, por encima de todo, o fráxil estatuto da realidade, son algúns dos motivos temáticos recorrentes que concorren nesta novela nunha acción que se desdobra entre un plano real, presidido pola violencia física e psicolóxica a que é sometido constantemente na prisión o protagonista, e plano da fantasía, onde a obsesión por descubrir a identidade individual se proxecta a nivel colectivo en ansia de recuperación da historia. Por tanto a novela de Ferrín parece recuperar tamén o obxectivo biográfico dos ciclos e a través da busca de Amaury preséntase unha longa lista de posibles devanceiros que constitúen unha peculiar saga, ó mesmo tempo que os avatares da prisión forman parte da biografía inmediata dun Amaury que

A novela de *Ponthus e Sidoíne* foi editada recentemente (Crécy, 1997) e parece que foi coñecida por Ferrín en manuscrito. Na revista por el dirixida, *A Trabe de Ouro*, deuse conta puntualmente desta publicación (Failde Delgado, 1998) e mesmo se publicou a traducción dun capítulo (Fernández Ocampo, 1998).

comeza a escribir estas memorias en forma de carta con dezanove anos e que remata xa vello e sen forzas.

Seguindo a técnica do entrelazado nos primeiros dez capítulos da novela preséntanse case todos os personaxes e a súa historia complétase ou amplíase nos dez capítulos seguintes. Nos capítulos 10 e 11 explícase a historia de Ponthus de Kakaikía²⁹⁷ que xa aparecía no capítulo 2 rodeado doutros cabaleiros como Amadís ou Felixmarte (BrE, 25); a historia de Pomba Hroswitha e Amauri Temps Novel que se relata no capítulo 8 aparece baixo unha nova faciana no capítulo 13;²⁹⁸ a aventura de Amaury Pescantín na Aira do vento relatada no capítulo 4 retómase no 14 (BrE, 202); a presentación de Amaury Lebesgue no capítulo 6 non se desenvolve ata o capítulo 15, onde tamén se recupera o tema da viaxe ó útero materno do centro da terra que se relata no capítulo 5,²⁹⁹ e así sucesivamente. Unha complexa rede de referencias internas, repeticións e saltos narrativos desenvólvese ó longo de todo o texto que se pecha nunha estrutura circular a través da aventura do Lago da Londra que se relata ó comezo e se retoma no capítulo 12 e no final. -

²⁹⁷ Esta historia chégalle a Amaury a través dunha voz misteriosa que escoita cos ollos pechados e que podería ser a voz do Merlín narrador de historias que creou Cunqueiro:

O silencio era absoluto, pro decontado foise poboando de voces de entre as cais destacaba con dominio unha: a do home sabio narrador de estorias, que eu tan ben coñecía. Pouco e pouco funme entregando á maxia do seu verbo. (BrE, 151)

²⁹⁸ Relacionados cos amores de Roswitha e Amauri Temps Novel aparecen Ilduara Eiriz e San Rosendo, interesantes personaxes da historia de Galicia do século X.

²⁹⁹ Asociada a esta temática aparece a figura de Modron, figura materna que aparece no relato Culhwch e Olwen (Mabinogion, 215-218) como nai do neno Mabon, que fora secuestrado e será liberado por Artur e os seus guerreiros.

4. UNHA NOVA RECREACIÓN DO PASADO CELTA

4.1. A LENDA DA DERROTA EN O DIQUE DE AREA.

No relato *O dique de area*, que pecha o libro *Percival e outras historias*, preséntase por primeira vez a breve epopeia dun pobo que se describe cuns trazos que parecen suxerir a súa identificación co pobo celta, aínda que se lle atribúe un nome exótico que deixa aberta a posible identificación cun referente:

O pobo -o vello, canso e nobre pobo de Nijmenk- cos sacerdotes da igrexa indíxena á cabeza, baixo o desesperado comando de Lao Rismy, foi abandonando rúa por rúa, castro por castro, templo por templo. (POH,112)

Trátase da epopeia dunha derrota, a destrución dun pobo sometido a un avanzado proceso de descomposición baixo o dominio duns invasores estranxeiros, que consegue artellar un levantamento pola liberación nacional que será rápidamente sometido. A revolta, en pagas de ter unha función revitalizadora, contribúe á definitiva destrución dun pobo agora completamente derrotado e condenado ó desterro, tal como intuía o seu xefe e líder, a pesar de todo, da revolta:

Pro Lao Rismy, o xefe, ben sabía, e con craridade, o proceso lento da morte do seu pobo, da súa antiga nación. Dixéralle á súa muller unha noite:

- ¿Sabes o que sería coutar o río Menk somentes con area? Un intre semellaría interrumpirse a corrente, i encoraría a iauga, e faríase unha fonda presa. Por cedo, moi cedo, había amolecer a base mesma do muro e o Menk galloparía máis impetuoso que nunca o seu seco leito. Así é o noso pobo; leva no seu celme a descomposición moi avanzada. Somos unha raza vella e feble, e un levantamento non faría máis que apresar o noso fin. (POH,110)

A continuación os feitos desenvólvense seguindo esta premonición e as celebracións do triunfo inicial sobre o invasor pronto serán embazadas polo contraataque masivo dos invasores do leste. Unha situación plena de

suxerencias a finais dos anos cincuenta, cando aínda está vixente no galeguismo o mito da orixe celta.

4.2. RELACIÓNS INTERSISTÉMICAS E ORALIDADE EN *FRÍA HORTENSIA*.

Moito máis explícitas son as relacións coa tradición celta que se establecen no relato *Fría Hortensia*, que cerra tamén a colección *Amor de Artur*, onde se inclúe unha versión lixeiramente modificada do relato dos Mabinogion titulado *Branwen, filla de Llyr*.

Segundo declaracións do propio autor, cada un dos relatos deste libro responde á intención de adscribirse a unha tradición determinada, e no caso de “Fría Hortensia” descríbeo así:

[...] o que pensei facer foi a historia dunha vella que lle conta contos a un grupo de rapaces e vaillos contando en distintas xeiras, en distintos momentos, pero deixando pendente a historia dun día para outro, tal coma *Peter Pan*, por exemplo. E despois hai unha historia fantástica nun ambiente real, como pode se-lo de Vilanova dos Infantes nos anos corenta. (Salgado-Casado, 1989: 249).

Este sería, certamente, o armazón mínimo sobre o que se constrúe un relato complexo, no que interveñen múltiples elementos presentados dende un narrador homodixético, un neno xa case adolescente que fala en primeira persoa. A través del cóntanse dúas historias paralelas de maneira entrelazada. Esta duplicidade explícase por un desdoblamento temporal e case poderíamos dicir que ontolóxico, pois mentres unha historia se desenvolve no pasado próximo da infancia do narrador e corresponde a unha realidade cercana, a outra remóntase a un pasado remoto e indeterminado e remítese a un mundo mítico-lendario. O nexa de unión entre ambas é o espazo, unha vila que ten un claro referente real e que se corresponde co lugar de orixe da familia do escritor: Vilanova dos Infantes, na provincia de Ourense.

O feito de que durante a súa infancia Méndez Ferrín vivise cos seus pais en Ourense e pasase as vacacións en Vilanova, podería permitírnos sospeitar unha identificación do autor co narrador central do relato, que lembra un verán especial da súa infancia pasado na vila, marcado pola presenza da súa curmá Maribel -da que está platónicamente enamorado- e polas visitas á casa de Fría Hortensia, unha vella contadora que cautiva ós nenos da vila con fantásticas historias que eles escoitan embelesados un día tras outro. Ela introduce no relato, coas súas narracións, unha dimensión mítica e histórica. Fría cóntalles ós nenos a historia do seu país, Nosa Terra, na que Vilanova e a súa comarca desempeñan un papel central. Ese verán os seus contos xiran en torno á segunda das cinco invasións de Nosa Terra, que é llevada a cabo polo país veciño de Tagen Ata e termina coa destrución total de ambos exércitos na suposta batalla de Parderrubias, unha transposición exacta das loitas entre os reis de Irlanda e Gales no *Mabinogion* que lle serve de inspiración. Unha reescritura da tradición celta que ten a súa orixe na especial vivencia do espacio, que o autor asocia dende a súa infancia a un pasado mítico:

Vilanova era un sitio esfarelado, escanastrado, unha especie de sombra do pasado. Pensade que a miña casa está a carón das murallas do castelo, debaixo da torre, e alí todo é medieval, todo é vello, todo está preparado para a demolición. Toda a vida comercial de Vilanova, cando eu era pequeno, xa estaba esmorecendo e a emigración deixaba a vila case deserta. [...] [Pasaba alí] tempadas, fundamentalmente veráns. Aquilo supuxo para min a apertura tamén a unha vivencia histórica e mítica: en torno a Vilanova está Castromao, están os arcos da ferradura, están as formacións da trabe de ouro e de alquitrán, a memoria viva de Curros, o mundo do máis alá, do inexistente, da procesión das ánimas... unha experiencia que recibín de neno e que me deixou marcado. (Salgado /Casado, 1989: 82)

Encontramos, xa que logo, dous personaxes narradores. O primeiro é un narrador protagonista do cal descoñecemos o nome, un adolescente incipiente que recorda un marabilloso verán cheo de vivencias novas e excitantes: por primeira vez experimenta a tensión da proximidade constante do ser amado que o mergulla nun permanente vaivén entre la posesión e a perda, pero ademais descobre a posibilidade de trascender a súa propia individualidade a través da

identificación cunha colectividade que se insinúa dende as historias contadas por Fría. Ela é a segunda narradora, que relata o seu “conto” dentro do relato para un grupo de rapaces, e a súa relación cos feitos xa non está tan clara. Fría é a transmisora da memoria colectiva, pero ó mesmo tempo é a posuidora das claves de todos os misterios. Ela conta dende unha perspectiva externa os acontecementos lendarios, poboados de seres fantásticos e misteriosos obxectos, pero sen embargo algúns indicios estraños parecen suxerir o seu contacto cos míticos personaxes e o seu coñecemento directo da acción que narra. Deste xeito a seguridade e o dominio do mundo simbólico que ostenta Fría, e do que parece participar a curmá Maribel, pon de manifesto e acrecenta a inseguridade e o sentimento de exclusión do protagonista. A súa ansia de coñecer permítelle observar acontecementos e actitudes que o inducen a sospeitar constantemente que se lle oculta algo trala realidade observable, tanto na esfera familiar como no ámbito social representado por Fría Hortensia e os seus relatos. E no centro do enigma aparece sempre o seu obxecto de desexo, a curmá Maribel, que se aproxima e se afasta del coa mesma volubidade con que a realidade se lle presenta para a observación e ó mesmo tempo escapa á súa comprensión.

As loitas apocalípticas que teñen lugar na historia contada pola vella, co seu final de destrución e esperanza nun renacer futuro, non son alleas á intensa loita interior que vive o protagonista e a transformación que ha de seguir ás experiencias daquel verán no que unha muller, Maribel, xoga un papel fundamental, igual que o fai Isebelt no enfrontamento entre as dúas nacións que remata na destrución da batalla de Parderrubias.

O hipertexto construído por Ferrín sobre o conto galés consiste nunha imitación do xénero e mesmo do argumento tan fiel que as modificacións afectan a penas ós nomes dos protagonistas e á reubicación da acción que se sitúa nos países do novo mundo mítico creado por Ferrín. O rei Bendigeit Vran do país de Gales transfórmase en Enmek Toffen, rei de Tagen Ata, e os seus irmáns Manawiddan, Nyssyen e Evnyssyen reciben no conto do escritor galego os nomes de Malabron, Lodr e Kodraf:

En Tagen Ata había un home chamado Enmek Tofen que fora elexido rei de todo o país. Era máis alto, máis forte e máis fermoso que calquera outro home. Paseaba un día Enmek tofen pola beira do mar, en compañía dos seus irmáns Malabron, Lodr e Kodraf, cando viron achegarse á cossta unha escadra formada por quince grandes navíos. De contado Enmek Tofen púxose a berrarlle aos seus servidores que preparasen unha gran convidada pra agasallar aos estranxeiros. (AdA, 127)

A expedición que chega por mar encabezada polo rei Mathowch de Irlanda para pedir en matrimonio a Branwen convértese nunha expedición do rei da Nosa Terra, chamado Dindadigoe, e a princesa que pide en matrimonio é Isebelt:

¿E a qué non sabedes qué naves eran aquelas que chegaban a Tagen Ata? Pois eran as naves da Nosa Terra e nelas ía o noso rei, chamado Dindadigoe. A idea de este home era casar con Isebelt, irman de Enmek Tofen, e establecer así vincallos de amizade entre a Nosa Terra e Tagen Ata. Enmek Tofen decide entón xuntar unha assemblea pra decidir se lle entregan ou non Isebelt ao rei da Nosa Terra. Todos os presentes, con excepción do seu irmán Kodraf, amosáronse encantados co casamento. (AdA, 128)

Así desenvólvese a historia idéntica transformando todos os nomes,³⁰⁰ como unha nova versión correspondente a outro territorio, segundo as típicas ocorrencias no patrimonio lendario ou poético de transmisión oral. De feito no relato a historia preséntase como patrimonio oral transmitido pola contadora de contos da vila que esperta nos nenos cos seus relatos a conciencia de pertenza a unha comunidade portadora de antigas tradicións e poderosos mitos. E ó lector coñecedor da tradición transmítelle a vontade de integración do sistema cultural galego na tradición dos países de orixe celta.

³⁰⁰ Unha lista das correspondencias entre todos os nomes e personaxes encóntrase en Araújo (1997).

5. A APROPIACIÓN DO *AMADÍS*

O interese pola materia céltica e artúrica en Ferrín maniféstase, como vimos, de formas diferentes ó longo de toda a súa obra. Os últimos traballos incorporan ó seu mundo a figura de Amadís de Gaula, un personaxe moi querido para Álvaro Cunqueiro que a penas fora reutilizado na obra ferriniana. Pero a atracción polo exitoso cabaleiro de posible orixe galego-portuguesa recoñéceo o escritor en 1989:

En realidade, en "Amor de Artur" é no único conto no que aparecen protagonistas que son verdadeiramente do ciclo artúrico. Ó mellor un día destes pónome a escribir unha versión do *Amadís de Gaula* para rapaces, pero... tampouco os libros de cabaleirías son do ciclo artúrico en senso estricto. (Salgado/Casado, 1989:258).

Este proxecto non parece que chegase a facerse realidade aínda, pero o que si realizou foron dúas aportacións significativas para incorporar esta figura ó macrotexto que constitúe a súa obra e ó mesmo tempo para integrala no sistema literario galego. A primeira é unha fragmentaria adaptación ó galego da longa novela de Rodríguez de Montalvo, publicada baixo o título *Amadís no Diario de Galicia* (1988), nun intento de construír literariamente a ilusión de recuperación dun presunto manuscrito perdido que inscribiría a obra na tradición galego-portuguesa. Seguindo a tradición medieval, Ferrín fai unha tradución que en parte é unha nova versión, pois respecta a historia orixinal traducindo capítulo por capítulo pero, ó mesmo tempo, incorpora a creación do autor, pois as aventuras relátanse con certa liberdade, ó tempo que se reducen ou se resumen moitos episodios.

A segunda é un poema titulado *Morte de Amadís*, publicado na barcelonesa Colección Tabelaia con gravados de Alberto Carpo (Blanco, 1994:25). Trátase dunha serie composta por oito poemas, ou oito escenas que compoñen un longo poema en que se nos presenta unha imaxe de Amadís vello que, mentres contempla as augas do río Arnoia, presente o seu final:

“Tal vez sexa esta
a miña postreira aventura” - meditou para sí
o noso heroi.
¡Era que Amadís de Gaula
íaa vello!

(MdA, 3)³⁰¹

O bosque de Brocelandia que acolleu as súas aventuras é agora o “círculo final”, cruzado de camiños que sempre conducen ó mesmo sitio (MdA, 1), unha especie de labirinto interminable no que Amadís se perde en múltiples aventuras ata que decide deterse para achegarse ó seu labirinto interior:

Unha vez sobrepasado todo isto
Amadís foise achegando ao pé de sí
No labirinto.

(MdA, 2)

Pero o mundo interior do heroe trae consigo a lembranza dos abismos da loucura e, en medio dunha visión apocalíptica en que concorren unha serie de animais malignos e signos de morte, entrégase ás augas do río, vencido polos delirios que o conducen a un suxerido suicidio:

Mentres tanto Amadís
depositaba con espanto
e noxo
a vista propia nas augas sen fin e sen comezo
e deixábase ir e deixábase ir e deixábase ir e deixábase ir.

(MdA, 8)

É significativo neste texto o título, que establece un xogo intertextual co anteriormente comentado *Amor de Artur*, destacando a vontade transgresora do autor con respecto á tradición, pois mentres que a morte de Artur que se relata nos textos medievais a transforma nunha éxtase amorosa, do cabaleiro destinado a amar por excelencia -como suxire o nome de Amadís- Ferrín decide presentarnos a súa cara máis escura, sumido nos delirios da loucura e

³⁰¹ Debido ás características peculiares desta edición, con páxinas sen numerar, cítase como número de páxina a que se corresponde coa orde dos poemas, de maneira que o que se cita como páxina 3 correspóndese ó terceiro poema ou terceira parte do que parece ser concibido como un único poema fragmentado en oito partes.

enfrentado ó trance final.

6. A UTOPIA HISTÓRICA DE MÉNDEZ FERRÍN.

A necesidade de reorganizar a memoria colectiva da experiencia histórica, sometida a un longo silencio, xera nas literaturas minorizadas unha enerxía narrativa que con frecuencia se manifesta en formulacións alegóricas totalizadoras. A través destas alegorías créanse espazos heterotópicos marxinais que se opoñen á ortodoxia oficial e que están condicionados pola conciencia de pertencer a un espazo cultural problemático, carente de institucións e só representable como realidade total nunha visión utópica. Ferrín é moi consciente desta situación e nos anos setenta, aínda moi lonxe do proceso de normalización da cultura galega que se produciu a partir dos anos oitenta, asume con claridade esta actitude utópica, que manifesta na súa conversa con Freixanes reflexionando sobre o uso da lingua e que se pode estender á todo o proceso de creación:

Eu escribo en galego cunha perspectiva política. Isto téño moi claro tamén. Penso que algún día Galicia será liberada, o galego será ensinado nas escolas, os textos literarios galegos ocuparán o posto que hoxe teñen os de Azorín e os de Unamuno, e as verbas de Miró poderán ser substituídas polas difíciles verbas de Otero Pedrayo ou de Leiras Pulpeiro. Penso que isto está, dalgún xeito, no subconsciente de todos os escritores galegos, escritores obrigados a creer no futuro, xente que, dende hai moitos anos ven escribindo, precisamente, pra ise futuro, porque o presente non dá para moito. [...] O futuro constrúese no presente, dende o presente, loitando agora xa, porque o tempo xoga en contra de nós (Freixanes, 1982[1976]:247)

Con esta perspectiva utópica parece construír o seu mundo narrativo, creando unha realidade ideal que é resultado dunha subversión da historia. Esa realidade ideal caracterízase pola disposición do individuo á loita e á resistencia, unha disposición que o converte en motor do cambio social. Interesándose pola capacidade mobilizadora do mito celtista, actualízao a través da figura do revolucionario, moderno cabaleiro andante defensor de menesterosos, e

constrúe unha imaxinería alegórica que, tal como a define Frederic Jameson, “é fondamente discontinua, cuestión de rupturas e heteroxeneidades, da múltiple polisemia do soño, máis que da representación homoxénea do símbolo.”³⁰²

A potencia libertadora que se representa paradigmáticamente na figura de Percival proxéctase en realizacións concretas a través do individuo revolucionario que cuestiona a realidade do seu momento: nos anos setenta Rotbaf Luden reacciona contra o nacionalismo culturalista e adéntrase na Grande Fraga para unirse á resistencia que loita pola liberación do seu país, e xa ben avanzados os oitenta, co proceso autonómico consolidado, a loita segue activa e o heroe, prisioneiro do sistema represivo do autonómico Tagen Ata, entrégase a unha desesperada busca da identidade. Se seguimos o principio que establece Jameson para a literatura do terceiro mundo no senso de que a historia do destino privado dun individuo é sempre unha alegoría da situación combativa da cultura e da sociedade (González-Millán, 1991:31) o Amaury de *Bretaña*, *Esmeraldina* representaría probablemente unha colectividade prisioneira e torturada, sometida a un xigantesco xogo de “luz de gas” que lle impide discernir a realidade do engaño, incapaz de lembrar a súa orixe e perdida nun vano esforzo por saber quen é. A comparación entre a biografía persoal e a historia das nacións é frecuente tamén nos estudos históricos. Sobre a inútil busca da identidade lembramos aquí a observación de B. Anderson citada ó comezo, quen subliña a imposibilidade de coñecer a propia orixe a través da lembranza, de maneira que debe ser narrada. Amaury, desprazado do seu entorno social, non encontra quen lle poida narrar a súa procedencia e primeira infancia, igual que a comunidade, alleada de si mesma, perdeu a historia e só pode recuperala a través da alucinación febril e do soño.

Nesta situación, reducido o protagonista e os outros presos políticos á incapacidade de acción, a revolta final está organizada polos presos comúns,

³⁰² Citado por González-Millán (1991:32) do artigo “Third-World Literature in the Era of Multinational Capitalism”, *Social Text* 15 (1986), 61-84.

igual ca na vida política da comunidade só unha revolta popular podería rachar co sometemento ós grupos dominantes.

Pero a posibilidade dun futuro de liberación ábrese a través da manipulación dos relatos míticos célticos e artúricos, que proxectan a imaxe dun país con historia propia dende os tempos máis remotos, ó tempo que a recuperación da harmonía no mundo artúrico activa a esperanza dun renacer nacional anunciado pola figura mesiánica do rei.

V. CONCLUSIÓN

Os recentes estudos históricos que analizan o fenómeno nacionalista dende perspectivas constructivistas coinciden en considerar a nación como un constructo social, en oposición á autorepresentación propia do discurso nacionalista que se define como un ente obxectivo de esencia inmutable que se manifesta necesariamente nun momento da historia. Este cambio de perspectiva leva á consideración de que a nación non precede ó nacionalismo, senón que é unha consecuencia del e dos procesos de transformación social que as teorías e os movementos nacionalistas provocan. As causas que conflúen para que abrolle un movemento nacionalista son, pois, diversas e reúnen circunstancias de índole política, social e económica que contribúen a xerar o descontento dun grupo social e a experiencia de marxinalidade con respecto ó grupo hexemónico. A partir da formulación das reivindicacións nacionalistas iníciase un proceso de construción nacional que comeza por unha fase na que as minorías intelectuais teñen unha función fundamental, pois a elas compételles definir a identidade diferencial da nación sobre a que se ha de elaborar e difundir un repertorio cultural propio. Esta é a situación que se produce en Galicia no século XIX, onde diversos factores contribúen a facer cada vez máis patente para a poboación a experiencia da subalternidade, que se manifesta sobre todo no silenciamento da memoria colectiva e na percepción dunhas escasas perspectivas de futuro. Nesta fase inicial, caracterizada pola deficiente institucionalización, foi fundamental a función desempeñado pola literatura na fabricación dun repertorio cultural xerador da comunidade, e especialmente dos produtos literarios que se poden adscribir á narrativa da identidade como é o caso das primeiras obras que recrean a teoría da orixe celta na literatura galega e a derivación cara á utilización de motivos da materia de Bretaña como patrimonio da tradición dos pobos celtas dos que Galicia quere

formar parte.

O sistema literario dunha comunidade que se quere afirmar por oposición a un grupo hexemónico homoxeneizador, como é o caso do sistema literario galego, nace condicionado polas estratexias de resistencia ó sistema cultural imposto polo poder político dominante. Isto esixe unha aproximación crítica que teña en conta a consideración da literatura como un fenómeno social integrado nun contexto máis amplo e como medio de comunicación no que xogan un papel fundamental factores como o referente, o contexto da produción e o repertorio cultural común para autor e lector. Esta perspectiva desenvólvese a través das teorías sistémicas, que superan o inmanentismo imposto polas teorías estruturalistas da escola francesa, e afrontan o estudio da literatura dando prioridade á súa consideración como sistema, de maneira que o texto perde protagonismo e analízase como produto dun sistema complexo que se explica e se xustifica en función das relacións que se establecen dentro dese sistema. Ó mesmo tempo, dende esta perspectiva teórica, a literatura é considerada como un factor esencial da sociedade, que ten unha participación activa na maneira en que esta se define e se constrúe a si mesma e polo tanto é fundamental ter en conta o funcionamento do sistema “no tempo”, así como atender ós procesos de cambio e á heteroxeneidade que caracteriza a todo sistema complexo. Esta heteroxeneidade explica as tensións internas provocadas pola permanente interacción entre centro e periferia do propio sistema e pon en funcionamento os mecanismos que rexen a configuración da canonicidade e os cambios da mesma. Pero ademais, dende a Teoría dos Polisistemas que desenvolve Itamar Even-Zohar e a súa escola de Tel Aviv, herdeira do funcionalismo dinámico, concíbese o sistema como dinámico e aberto, pois non só as tensións entre os diferentes estratos que o configuran poden provocar o cambio, senón que ademais cada sistema encóntrase en coexistencia con outros sistemas cos cales se establecen interferencias ou estratexias de resistencia ás mesmas.

Este enfoque teórico ten unha especial rendibilidade no estudio da literatura

galega en xeral e especialmente para analizar a recorrencia e o tratamento de determinados temas que, á luz do proceso de creación dun sistema literario nacional, se identifican como ideoloxicamente condicionados. No caso que aquí analizamos interézanos a interferencia intencionada con sistemas de identificación buscados e reivindicados a través da apropiación do repertorio tradicional celta e, por extensión, o mundo artúrico e a literatura de cabaleirías que del se deriva. Esta interferencia intencionada xorde como estratexia de resistencia en busca dun repertorio propio fronte á imposición dun repertorio hexemónico dende o sistema cultural castelán. Ó mesmo tempo, no interior do sistema literario galego en formación, esta estratexia de creación ou ampliación do repertorio propio vense a sumar a outras estratexias como a inspiración na cultura popular de transmisión oral, creando nalgúns momentos tensións internas que contribúen a renovar a elaboración dun canon.

Ó representar os elementos constituíntes do sistema literario como medio de comunicación, Even-Zohar distingue entre o concepto restrinxido de “escritor” e o máis amplo de “productor”, posto que o texto é só un medio ou un procedemento para conformar modelos de realidade, que son o auténtico produto literario. Estes modelos de realidade configuran un repertorio que aspira a ser lexitimado como discurso do poder. A función dos escritores galegos como produtores de modelos de realidade explica a importancia da súa contribución para configurar a idea de nación, aínda que a súa aspiración a participar no discurso de poder vese frustrada polo fracaso do movemento nacionalista na mobilización social que lle podería permitir o acceso ó mesmo e polo tanto ás institucións que difundirían ese repertorio. Sen embargo, o confinamento do discurso nacionalista a un espacio marxinal dentro do polisistema non impide que se configure un repertorio diferenciado a través da literatura, único ámbito en que pode proxectarse o novo imaxinario. Diante da experiencia de marxinalidade e de expropiación histórica fórmase unha resistencia simbólica que intenta apropiarse da experiencia histórica a través do discurso literario.

A importancia desta reivindicación da lexitimidade histórica ponse de manifesto na conciencia da necesidade de escribir a historia de Galicia por parte da elite intelectual galeguista, e toma forma na obra dos historiadores románticos. Trátase dunha historiografía pragmática, que renuncia ó obxectivismo científico subordinando o discurso histórico a un fin práctico, que consiste, neste caso, na fundamentación do feito diferencial galego. Dende a formulación histórica así concibida xorde, na obra de Vereya y Aguiar, a idea da orixe celta de Galicia como alicerce do feito diferencial e con función dignificadora para o pobo galego, posto que lle permite contar cun pasado remoto poboado de acontecementos heróicos na defensa dunha comunidade que se identifica como tal dende os tempos primitivos e ó longo dos séculos.

A aceptación do feito étnico como base da definición identitaria fornécelle ó sistema literario unha tradición procedente da étnia de identificación -é dicir, o mundo celta- que se asume como propia, fronte á tradición rexeitada da etnia de negación, coa que os escritores tratan conscientemente de evitar as interferencias. As estratexias de resistencia ás interferencias coa cultura hexemónica castelá maniféstanse na literatura galega a través de dúas correntes básicas: a reivindicación do popular e dun ruralismo que se opón a un modelo de sociedade capitalista e urbano valorado como falso progreso, e a representación do mito da orixe celta nun intento de construír un pasado histórico que se proxecta no futuro. Da primeira derivase unha corrente realista vencellada á denuncia dos problemas sociais, mentres que a segunda -a que se quixo estudar neste traballo- desenvólvese por camiños do cultismo e da subversión da gramática discursiva hexemónica. Como resultado destas estratexias de resistencia simbólica xorden con frecuencia formas discursivas híbridas que cuestionan as formas canonizadas. Ó mesmo tempo ponse en entredito o estatuto transhistórico das formas xenéricas e os principios de organización discursiva que determinan o funcionamento dialéctico das xerarquías: distinguido/ trivial, nobre/popular; maior/menor; canónico/non-canónico... A conciencia de que a comunidade galega está fóra da historia ou

en proceso de reapropiala tradúcese necesariamente nas modalidades discursivas que o escritor utiliza para facer da súa conciencia étnica un horizonte de produción significativa.

Durante o século XIX os intelectuais galeguistas traballan pola elaboración dun repertorio cultural alternativo que debe ser reflexo dun pobo galego con personalidade propia dentro do conxunto de España. A súa maior ambición é facer patente o carácter distintivo e, para iso, búscase unha fonte alternativa de capital cultural que permita afirmarse fronte ó canon establecido. Esta fonte encóntrase na vinculación coa tradición celta, que introduce a Galicia nunha nova comunidade cultural, a dos países atlánticos de cultura celta, fronte ós outros pobos da Península, herdeiros da latinidade e por tanto da cultura mediterránea dende as teorizacións do galeguismo. Desta maneira reivíndicase para Galicia unha identidade cultural que a vencella ós países europeos do ámbito angloxermánico cunha sensibilidade herdeira do Romanticismo, fronte ás fontes clásicas fundadoras da cultura mediterránea. Ese Romanticismo tardío de que se acusa con frecuencia a literatura galega do Rexurdimento e os seus predecesores respondería, xa que logo, a unha opción consciente por uns valores estéticos en parte desprazados xa pola cultura dominante e que proporcionan os elementos de afirmación dun espírito galego autóctono que cómpre para crear un novo vínculo cultural.

A idea dun xenio natural que se opón ó virtuosismo clásico reflíctese en produtos de signo tan diferente como a obra de Rosalía de Castro, máis próxima ós modelos populares, e a de Eduardo Pondal, fundadora dun modelo literario cultista. En ámbolos dous subxace a importancia da vinculación coa terra, da unidade do home coa paisaxe, da importancia da inspiración para o desenvolvemento do xenio creador e, en definitiva, do principio do natural e o espontáneo fronte ó artificio e a elaboración racional que se consideran definidoras da cultura imposta.

No proceso de formación dunha literatura nacional prodúcese, xa que logo,

unha actuación deliberada orientada a modificar o repertorio con intención identificadora dun novo grupo que se está definindo e por iso obsérvase a utilización de determinados materiais (temas, opcións estéticas, etc.) que responden a unha busca de diferenciación fronte ó “outro” hexemónico.

A introducción da temática celta, e o seu desenvolvemento posterior na materia artúrica, representa a aposta por un novo código, un novo repertorio literario, que incide no conxunto do repertorio cultural introducindo ferramentas para entender o mundo e actuar nel: explícase a orixe Galicia como nación remontándoa a unha antigüidade remota e desvélanse as loitas de poder que a conduciron a unha situación de sometemento e de negación por parte dun poder hexemónico alleo como base para desenvolver o sentimento de orgullo pola condición de pertencer a unha comunidade galega sometida pero resistente. Polo tanto, propónse a dignidade da causa nacional e o heroísmo da entrega á mesma (Pondal, Méndez Ferrín), ou ben a fonda rebeldía de manter a identidade e os ideais no íntimo mundo dos soños, irreductible pola realidade externa (Cunqueiro), e transmítese a confianza nun futuro, máis ou menos lonxano, de renacer nacional. A figura do bardo érguese como un elemento clave, pois é el o que asúme o papel do heroe que protagoniza a aventura da recuperación nacional, papel que máis adiante se atribuirá ó cabaleiro do mundo artúrico, sexan estas figuras trasunto do poeta, do intelectual, do lider político ou de quen sexa en cada caso particular. O que teñen en común a figura do historiador primeiro, e despois na súa forma literaria a do bardo, coa figura do cabaleiro tirada do mundo artúrico, é a súa condición de heroes escollidos para realizar unha misión fundamental: a redención nacional da patria galega.

O corpus estudiado como base deste traballo demostra claramente a proxección dese esforzo estético na creación dunhas obras concibidas case sempre como proxecto vital e cunha clara intención de achegar ó sistema literario unha proposta que amplía o seu repertorio. Estas condicións fixéronse patentes no estudio da obra dos diferentes autores, comezando por Eduardo Pondal, que elabora unha obra lírica de resoancias épicas nun intento de fornecer o

repertorio literario galego do canto épico-lendario primitivo co que se identifica cada pobo celta, a carencia do cal se sentía como un lamentable baleiro no sistema. Ramón Cabanillas, pola súa parte, elabora unha obra multixenérica, na que se proxectan constantemente as interferencias coa propia tradición ó tempo que, co poema narrativo *Na noite estrelecida*, inicia a apropiación dun corpus literario de tradición culta vencellado co mundo céltico por unha banda e, por outra, co nacemento da ficción en prosa en Europa, un proceso semellante ó que se quería potenciar naquel momento dentro do sistema literario galego.

As obras narrativas de Álvaro Cunqueiro e Méndez Ferrín inauguran a configuración dun mundo representacional propio en universos narrativos concibidos como microcosmos totalizadores. O conxunto da obra narrativa de Cunqueiro preséntase como un macrotexto tecido con constantes relacións intratextuais e armado sobre o manexo de múltiples códigos coñecidos para o lector que se someten a un cuestionamento paródico. A utilización da tradición literaria universal a través de diferentes procedementos de intertextualidade, dende textos particulares que se someten a unha resemantización ata a incorporación de modalidades literarias diversas como a novela itinerante ou a novela gótica, imprímelle á produción de Cunqueiro un carácter metaliterario en que a tradición - diferentes tradicións e entre elas a cabaleiresca- se somete a unha manipulación lúdica e con frecuencia paródica con intención iconoclasta. Ó mesmo tempo este intenso proceso de intertextualización incide na perda de identidade textual cun efecto desintegrador que se compensa coa dinámica intratextual, que establece unha constante autorreferencialidade. Ademais o alto grao de hipercodificación literaria escrita enfróntase coa dimensión oral que se impón a través dos múltiples narradores que proxectan oralmente a súa voz narrativa cara a un auditorio e a frecuente autodescalificación a que se somenten as voces narrativas provoca o desconcerto do receptor, incapaz de valorar o grao de verosimilitude da materia narrada. Deste xeito a obra de Cunqueiro abre a porta a unha produción que se inscribe na creatividade dialóxica que Bakhtin asociou á novela, caracterizada pola apertura fronte ó

dogmatismo, o xogo de voces que permite a inscrición na outredade e a carnavalización que subvirte as normas oficiais.

A obra de Méndez Ferrín, finalmente, recolle o repertorio arrequeado polas aportacións subversivas dos seus predecesores e introduce a formulación alegórica como novo modo de representación e de apropiación da razón histórica, creando unha alegoría nacional de intención utópica que se asenta en boa medida na apropiación e transformación de materiais da tradición celta e artúrica. Estes materiais sométense a un proceso de nivelación con outros universos míticos de diferentes procedencias, entre os que xoga un papel fundamental o espacio alegórico de creación propia que comeza a conformarse de maneira estruturada e coherente a partir da novela *Retorno a Tagen Ata*. A presenza recorrente do espacio representacional do soño, da alucinación e da fantasía reflicten a obsesión pola conciencia de existencia negada que converte o suxeito en irrepresentable. Ademais, a alternancia entre formas discursivas monolóxicas e dialóxicas indica a fluctuación entre a aposta por unha codificación mítica de vocación universalista e atemporal e unha proposta discursiva capaz de codificar a heteroxeneidade social, nun intento de conciliar a representación mítica do pasado e a visión conflictiva do presente.

Outro aspecto fundamental no proceso de creación dun novo sistema literario que se contempla dende as teorías sistémicas é a planificación cultural. Trátase dun método a través do cal se poden crear novas opcións dentro dun repertorio ou novas relacións entre opcións xa existentes, ata o punto de que todo un conxunto de novas opcións e combinacións pode chegar a constituír un repertorio independente. Para que unha planificación cultural acade o éxito é esencial contar co poder político, pero en realidade pode xurdir en situacións moi precarias, se ben a súa forza e efectividade dependerá da situación do polisistema. A actividade de planificación cultural que acompaña as actividades do galeguismo dende o seu nacemento é evidente, pero aquí interézanos que as obras que desenvolven os motivos do celtismo e da materia de Bretaña en diferentes fases soe corresponder á plasmación literaria duns principios de

planificación cultural establecidos dende as institucións do galeguismo. Dada a inexistencia da infraestrutura correspondente a un Estado, a institución caracterízase pola súa precariedade e con frecuencia identifícase co maxisterio dun individuo que se erixe en teorizador da definición identitaria e das reivindicacións nacionais. Este papel desempeñao na segunda metade do século XIX o historiador Miguel Murguía e as súas ideas inflúen de maneira decisiva tanto na forxa das dúas correntes literarias representadas por Rosalía de Castro e por Eduardo Pondal, como na canonización das súas producións. Nos seus artigos dos anos cincuenta manifesta xa a necesidade de elaborar unha literatura galega inspirada na única tradición autóctona dispoñible, é dicir, a produción colectiva do pobo, tal como fará máis tarde a súa dona coa publicación dos *Cantares Gallegos*. Máis tarde comeza a traballar na redacción dunha *Historia de Galicia* na que desenvolve o mito da orixe celta de Galicia que establecera Verey y Aguiar e observa a necesidade de creación dunha épica nacional, sentida probablemente ó mesmo tempo por moitos dos seus contemporáneos, como testemuñan as reflexións de Saralegui sobre este tema na súa antoloxía de poesía galega. Para paliar esta necesidade, constrúe Pondal a súa obra recreando en suxerentes evocacións líricas unha civilización celta primitiva que se fai presente a través das testemuñas da natureza e da figura do bardo para espertar no pobo a conciencia dun glorioso pasado sobre o que reconstruír un novo futuro.

No primeiro tercio do século XX prodúcese un novo rexurdimento cultural que nace estimulado polas mobilizacións do sindicalismo agrarista e se inicia arredor das Irmandades da Fala que se fundan por toda Galicia a partir de 1916. Neste período destaca a figura de Vicente Risco como novo teorizador do galeguismo (*Teoría do nacionalismo galego*, 1920), autor de reflexións sobre estética e estudioso da cultura popular. As súas ideas políticas e estéticas gozan dunha importante aceptación no seu tempo e inflúen tamén de xeito decisivo na obra que Ramón Cabanillas produce nos anos vinte, ata o punto de que unha suxerencia concreta de Risco podería estar na xénese da primeira obra da

literatura galega contemporánea que inicia o proceso de apropiación da materia de Bretaña nun intento de crear unha tradición lendaria galega inspirada no parentesco con outros pobos celtas do Atlántico.

Por último, na lenta recuperación do sistema literario galego durante a postguerra franquista xoga un papel fundamental a creación da editorial Galaxia, que dirixe dende 1950 un proceso de resistencia cultural desvencellado da loita política. Figura senlleira do proxecto Galaxia foi Ramón Piñeiro, que arredor de 1950 fixo públicas en diferentes artigos as súas ideas sobre o que debía ser unha literatura nacional en base a uns principios de fidelidade a unha identidade colectiva unitaria que define por tres trazos fundamentais: lirismo, humorismo e sentimento da paisaxe (Piñeiro, 1974). De 1951 data unha “Carta a Álvaro Cunqueiro, trobador galego...” onde propón unha recuperación do contacto co mundo natural e do uso da liberdade imaxinativa da fantasía, creando a través da arte un mundo autónomo máis fermoso que a propia realidade, como manifestación da liberdade espiritual do home. A obra en prosa que o escritor mindoniense comeza a publicar a partir de 1955 parece asumir o reto da proposta estética formulada por Piñeiro cunha riqueza inesperada.

Fronte a estas ideas estéticas que reciben todo o apoio de infraestrutura cultural da industria literaria, necesariamente influínte a pesar da precariedade característica do momento, xorde a nova proposta estética dunha xeración de escritores mozos na que se inclúe a obra de Xosé Luís Méndez Ferrín. É a súa unha nova batalla dentro do sistema literario galego dirixida á evolución cara a unha maior autonomía do sistema e do repertorio, nun esforzo por elaborar produtos literarios contemporáneos á altura dos produtos de culturas normalizadas. Deste xeito a figura de Méndez Ferrín, fronte ós seus predecesores aquí estudados, érguese como unha individualidade independente das instancias que teñen acceso a unha certa infraestrutura institucional para determinar a planificación cultural da resistencia galeguista e convértese en xerador dun modelo alternativo que se proxecta nas seguintes xeracións.

En todo este periplo pola historia da literatura galega xoga un papel fundamental a repetición dunha serie de motivos temáticos, e mesmo de principios estéticos, relacionados coa apropiación literaria dunha tradición que ha de contribuír a integrar Galicia no conxunto dos pobos celtas atlánticos. Esta apropiación dunha tradición allea provoca o establecemento de relacións intersistémicas diversas e, co paso das xeracións, incorpóranse simultaneamente novas relacións intrasistémicas desenvolvendo unha rede de referencias internas á propia tradición que quere contribuír á cohesión do novo sistema, o cal gaña así en autonomía. A obra de Xosé Luís Méndez Ferrín, e especialmente as súas obras que denominamos de “realidade imaxinaria”, representa un punto culminante deste proceso, tanto pola orixinalidade e a potencia imaxinativa do seu mundo ficcional como pola complexa rede de relacións inter- e intrasistémicas que se establecen a través das diferentes formas de transtextualidade utilizadas, nunha exhibición de cultura literaria e política dirixida á construción dun desafío permanente ó lector.

Neste aspecto obsérvase unha clara evolución dende os autores do século XIX e primeiros do XX, que lle presentan ó lector un mundo literario cheo de referencias célticas e artúricas a partir dunha perspectiva monolóxica e maximalista, posto que a pretensión de apropiarse eses mundos dende a tradición galega está dirixida pola finalidade última de presentarlle ó receptor un modelo cunha proxección de futuro libertadora. Os autores máis actuais afrontan os mesmos temas dende unha perspectiva desmitificadora. Primeiro Cunqueiro e despois Méndez Ferrín recuperan o mundo artúrico cunha actitude dialóxica, de permanente cuestionamento. Cunqueiro representa o mundo artúrico como un decorado de cartón-pedra, unha especie de gran farsa para un público inxenuo. Ferrín en cambio volve ó diálogo respectuoso coa materia, se ben a acolle só dende a máxima estilización simbólica para reescribir a historia partindo dos seus propios presupostos ideolóxicos.

Con relación ó precedente de Cabanillas a obra de Ferrín opera unha desacralización do mundo artúrico, de maneira que, se ata entón se xogara coa

idea do determinismo histórico e do destino guiado pola man divina, Ferrín fai unha proposta nova de orde antropocéntrica e voluntarista. Para el só a acción do home pode forxar un destino e cambiar a historia e por iso o heroe debe loitar e enfrontarse ós conflitos para acadar unha solución. Mesmo en ocasións a loita prodúcese no seu propio interior, pois non é doado encontrar o camiño correcto para a acción, pero o que sempre se condea é o que representa a figura tradicional de Percival: o silencio, a paralización do que non pregunta diante do enigma (Méndez Ferrín, 1994: 111-115). Pois o que non pregunta é o que deixa correr os acontecementos, o que permite que o misterio continúe sen ser desvelado, tendo en conta que o que o misterio esconde detrás del é a ferida incurable e o reino devastado, é dicir, a dor, a pobreza, a inxustiza, a opresión, etc.

A obra de Cunqueiro dá un paso fundamental no senso da desmitificación, pondo os personaxes míticos ó nivel dos personaxes populares, facéndoos familiares e próximos para o lector. Na obra de Cunqueiro Merlín non é un mago todopoderoso e infalible. Enferrúxanselle os instrumentos, falla nalgún remedio, non consegue facer milagres como a reconstrucción da princesiña de prata, e parece máis próximo a un menciñeiro con moitos recursos que a ese ser sobrenatural con poderes ilimitados que nos presentan as versións medievais. Ó mesmo tempo o rei Arturo é representado como un vello petrucio decadente e ridículo, sometido a unha actitude caprichosa e infantil pola idade e unha doenza de hemorroides, e a raíña Xenebra xa non é a dama fermosa, gabada polos cabaleiros e honrada por toda a corte, senón unha velliña retirada da sociedade e cun papel ornamental na casa de Merlín. Todos os personaxes aparecen nun momento en que se observa o que queda do esplendor pasado, e despois do esplendor o que queda é a normalidade, a cotidianeidade, que para Cunqueiro tamén é máxica, pero non deixa de ser cotidianeidade. Para elevarse por encima desta situación, dunha realidade que ás veces pode resultar abafante, sempre queda a imaxinación. Deste xeito Cunqueiro propón unha filosofía que pode salvar o individuo, pero non a colectividade, porque

refuga a acción dirixida a cambiar a realidade.

Por iso pódese considerar que Ferrín recolle a actitude desmitificadora, e ata paródica, de Cunqueiro ante a materia mítica pero fai unha nova proposta rexeitando o escapismo do mundo dos soños e apostando pola acción. Aínda así, na obra de Ferrín é abundante a representación do mundo interior, entre a ensoñación, a visión e a alucinación, pero poden ser modos de acceder ó real pois contribúen a descubrir a propia identidade e a auténtica natureza dos conflitos, como observamos por exemplo en *Bretaña, Esmeraldina* ou en *Amor de Artur* respectivamente. Ó mesmo tempo o recurso á discursividade fantástica continúa na liña de crear unha permanente interrogación sobre o real que subvirte unha realidade estruturada historicamente co propósito de facer invisible todo aquilo que pode pór en perigo o grupo de poder e o seu repertorio.

ABREVIATURAS EMPREGADAS

- AC Cunqueiro, Álvaro: *El año del cometa con la batalla de los cuatro reyes*. Barcelona: Ediciones Destino. 1990 [1974].
- AdC *Álbum de la Caridad*. Coruña: Imprenta del Hospicio provincial (cítase por ed. facs. de Ediciones Giner, 1989).
- AdA Méndez Ferrín, X. L.: *Amor de Artur*. Vigo: Xerais, 1984 [1982].
- Ael Méndez Ferrín, X. L.: *Antón e os inocentes*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco, 1989 [1976].
- ArAr Méndez Ferrín, X. L.: *Arnoia, Arnoia*. Vigo: Xerais, 1990 [1985]
- AmT Curros Enríquez, Manuel: *Aires da miña terra*. Vigo: Galaxia, 1985.
- ANT *A Nosa Terra*. Volumes I-IX 1916-1936. (Ed. facs., Vigo, Nova Galicia Edicións, 1995).
- BB Bouza-Brey, Fermín: *Obra literaria completa*. Vigo: Xerais, 1981. CS
Cunqueiro, Álvaro: *As crónicas do sochantre*. Vigo: Galaxia, 1994 [1956].
- BrE Méndez Ferrín, X. L.: *Bretaña, Esmeraldina*. Vigo: Xerais.
- CG Riquer, Martín de (ed. e trad.): *Chretien de Troyes. Li contes del Graal / El cuento del Grial*. Barcelona: Quaderns Crema, 1985.
- CSG "O cabaleiro do Sant Grial", en Cabanillas, Ramón: *Na noite estrelecida*.
- DRSG Risco, Vicente: *Doutrina e ritual da moi nobre orde galega do Sancto Graal*. (Edición facsímile con estudio crítico de Joaquim Ventura). Santiago: Xunta de Galicia, 1999.
- EE "A espada Escalibor", en Cabanillas, Ramón: *Na noite estrelecida*.
- EP Ricón, Amado: *Eduardo Pondal*. (Limiar e escolma de Amado Ricón) Vigo: Galaxia, 1981
- EPP Pondal, Eduardo: *Poesía*. (Edición de Manuel Forcadela) Vigo: Xerais, 1989.
- GRU *Galicia, Revista Universal de este Reino*. A Coruña, 1860-1864
- HBL Riquer, Isabel de / Losada, Elena / González, Helena (Coord.): *Profesor*

Basilio Losada. Ensinar a pensar con liberdade e risco. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2000.

- HXAM Álvarez, Rosario / Vilavedra, Dolores (Coord.): *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó Profesor Xesús Alonso Montero.* Santiago. Universidade de Santiago, 1999.
- MdA Méndez Ferrín, X. L.: *Morte de Amadís.* Barcelona: Antón Agra editor.
- MF Cunqueiro, Álvaro: *Merlín e familia.* Vigo: Galaxia, 1995 [1955]
- MyF Cunqueiro, Álvaro: *Merlín y familia.* Barcelona: Destino, 1986 [1957].
- MU Cunqueiro, Álvaro: *Las mocedades de Ulises.* Barcelona: Ediciones Destino, 1989 [1960]
- OC-I, II Cabanillas, Ramón: *Obra Completa I e II.* (Edición e limiar de Xesús Alonso Montero). Madrid: Akal. 1979.
- OC-III Cabanillas, Ramón: *Obra Completa III.* (Edición e limiar de Xesús Alonso Montero). Madrid: Akal. 1980.
- OGC-I, II, III Cunqueiro, Álvaro: *Obra en Galego Completa.* Vols. I-III. Vigo: Galaxia, 1980-84.
- OGC-IV Cunqueiro, Álvaro: *Obra en Galego Completa. IV Ensaíos.* Vigo: Galaxia, 1991.
- PGC-I Eduardo Pondal: *Poesía Galega Completa I. Queixumes dos pinos.* (Edición de Manuel Ferreiro) Santiago: Sotelo Blanco, 1995.
- PGC-II Eduardo Ponda: *Poesía Galega Completa II. Poemas impresos.* (Edición de Manuel Ferreiro) Santiago: Sotelo Blanco, 2001.
- PreR García Negro, María Pilar/ Gómez Sánchez, Anxo (eds.): *A literatura galega do pre-renacemento (1808-1863).* Vigo: AS-PG, 1996.
- POH Méndez Ferrín, X. L.: *Percival e outras historias.* Vigo: Galaxia, 1985 [1958].
- RC *El Recreo compostelano,* Santiago de Compostela, 1842-1843.
- RTA Méndez Ferrín, X. L.: *Retorno a Tagen Ata.* Vigo: Xerais, 1996 [1971]
- SRA "O soño do rei Artur", en Cabanillas, Ramón: *Na noite estrelecida.*
- VFF Cunqueiro, Álvaro: *Vida y fugas de Fanto Fantini de la Gherardesca.* Barcelona: Ediciones Destino, 1983 [1972].

XS Eduardo Pondal: *Queixumes dos pinos*.(Edición de Xavier Senín). Vigo:
Galaxia, 1985.

VI. BIBLIOGRAFÍA CITADA

1. OBRAS ESTUDIADAS E DE REFERENCIA

BOUZA-BREY, Fermín

1981 *Obra literaria completa*. Vigo: Xerais.

CABANILLAS, Ramón

1920 "A saudade nos poetas gallegos. Discurso de Ramón Cabanillas", *A Nosa Terra* 129 (5-X-1920): 2-5.

1921 "O cabaleiro do Sant Grial (Saga)" en *A Nosa Terra*, nº 145 (1-VIII-1921): 1-5.

1926 "A espada Escalibur (Duam)" en *Nós*, nº 25 (15-I-1926): 1-6.

1979 *Obra Completa I* (Edición e limiar de Xesús Alonso Montero). Madrid: Akal.

1979b *Obra Completa II* (Edición e limiar de Xesús Alonso Montero). Madrid: Akal.

1980 *Obra Completa III* (Edición e limiar de Xesús Alonso Montero). Madrid: Akal.

1988 *Na noite estrelecida* (Edición e introducción de Xosé Ramón Pena). Vigo: Xerais.

CUNQUEIRO, Álvaro

1955 *Merlín e familia*. Vigo: Galaxia. (Cit. por reimpresión de 1995)

1956 *As crónicas do sochantre*. Vigo: Galaxia. (Cit. por reimpr. 1994)

1956 *Las crónicas del sochantre*. Barcelona: Ediciones Destino. (Cit. por reimpr. 1966).

1957 *Merlín y familia*. Barcelona: Destino. (Cit. por reimpr. 1986)

1958 *O incerto señor Don Hamlet, Príncipe de Dinamarca*. Vigo: Galaxia. (Cit. por reimpr. 1988).

1960 *Las mocedades de Ulises*. Barcelona: Ediciones Destino. (Cit. por reimpr. 1989)

1960b *Escola de menciñeiros e Fábula de varia xente*. Vigo: Galaxia.

(Cit. por O.C. vol. III)

- 1961 *Si o vello Simbad volvese ás illas*. Vigo: Galaxia. (Cit. por reimpr. 1985 como Svl)
- 1962 *Cuando el viejo Simbad vuelva a las islas*. Barcelona: Destino. (Cit. por reimpr. 1989)
- 1963 "Imaxinación e creación" en *Grial*, 2 (outubro-diciembre 1963), pp. 179-184.
- 1968 *Un hombre que se parecía a Orestes*. Barcelona: Ediciones Destino.
- 1968b *Flores del año mil y pico de ave*. Barcelona: Taber (cit. por Barcelona: Seix Barral, 1984).
- 1971 *Xente de aquí e de acolá*. Vigo: Galaxia. (Cit. por O.C. vol. III).
- 1972 *Vida y fugas de Fanto Fantini de la Gherardesca*. Barcelona: Ediciones Destino. (Cítase por reimpresión de 1983)
- 1974 *El año del cometa con la batalla de los cuatro reyes*. Barcelona: Ediciones Destino. (Cit. por reimpr. 1990).
- 1979 *Os outros feirantes*. Vigo: Galaxia.
- 1980-84 *Obra en Galego Completa*. Vols. I-III. Vigo: Galaxia.
- 1986 *Viajes imaginarios y reales*. Barcelona: Tusquets.
- 1986b *Fabulas y leyendas de la mar*. Barcelona: Tusquets.
- 1988 *Los otros caminos*. Barcelona: Tusquets.
- 1989 *El pasajero en Galicia*. Barcelona: Tusquets.
- 1990 *O reino eda Chuvia*. Lugo: Diputación Provincial.
- 1991 *Obra en Galego Completa. IV Ensaíos*. Vigo: Galaxia.
- 1994 *Papeles que fueron vidas*. Barcelona: Tusquets.

CURROS ENRÍQUEZ, Manuel

1985 *Aires da miña terra*. Vigo: Galaxia.

DURÁN, José Antonio (Ed)

1998 *O periodismo de Manuel Murguía. Antoloxía básica, 1853-1923*. Santiago de Compostela: Caixa Galicia.

GARCÍA NEGRO, María Pilar/ GÓMEZ SÁNCHEZ, Anxo (eds.)

1996 *A literatura galega do pre-renacemento (1808-1863)*. Vigo: AS-PG.

FARALDO, Antolín

1842 "Historia de Galicia", *El Recreo compostelano*, 1, (1-XI-1842)

"Galicia antes de la invasión romana", *RC*, 5, (11-III-1842)

"La escuela histórica", *RC*, 11, (11-VI-1842)

"Estudios de Galicia", *RC*, 18, (1-X-1842)

"Estudios de Galicia, 2º", *RC*, 19, (11-X-1842)

"Historia del cristianismo en Galicia", *RC*, 20, (26-X-1842)

"Estudios sobre la monarquía sueva", *RC*, 22, (26-XI-1842)

"Últimas consideraciones sobre Galicia", *RC*, 24, (11-XII-1842)

1846 "La Junta Superior Provisional de Gobierno de Galicia a sus habitantes", *Boletín Oficial de la Provincia de Pontevedra*, 47 (20-IV-1846). Reproducido en *Gran Enciclopedia Gallega*, T. XI, 94-95.

1973 "Artigos", *Grial* 40, 153-170.

MARTÍNEZ MURGUÍA, Manuel:

1865 *Historia de Galicia*, I. Lugo: Soto Freire.

1866 *Historia de Galicia*, II. A Coruña: Libr. de A. Martínez Salazar.

1885 *Los Precursores*. A Coruña. (Citado por ed. facs. de La Voz de Galicia, de 1976).

1888 *Galicia*. Barcelona: Daniel Cortezo. (Citada pola edición de Vigo: Xerais, 1982).

1888b *Historia de Galicia*, III. A Coruña: Libr. de E. Carré Aldao.

1891 *Historia de Galicia*, IV. A Coruña: Libr. de E. Carré Aldao.

1911 *Historia de Galicia*, V. A Coruña: Libr. de E. Carré Aldao.

MARTÍNEZ PADÍN, Leopoldo:

1845 *Suspiros del corazón*. Santiago: Núñez Espinosa.

1849 *Historia política, religiosa y descriptiva de Galicia*, Madrid: A. Vicente.

1962 "A Galicia" en *Álbum de la Caridad*. Coruña: Imprenta del Hospicio

provincial, pp. 343-346. (Cítase por ed. facs. de Ediciones Giner, 1989).

MÉNDEZ FERRÍN, Xosé Luís

- 1954 "Lembranza de Mistral", *Litoral* 54: 1 e 6. (Por Laín Feixoo [Méndez Ferrín])
- 1958 *Percival e outras historias*. Vigo: Galaxia. (Cítase por reimpresión de 1985)
- 1961 *O crepúsculo e as formigas*. Vigo: Galaxia. (Cítase por reimpresión de 1988 en Vigo: Xerais)
- 1964 *Arrabaldo do norte*. Vigo: Galaxia. (Cítase por reimpresión de 1983)
- 1971 *Retorno a Tagen Ata*. Vigo: Castrelos. (Cítase por reedición de 1996, Xerais)
- 1974 *Elipsis e outras sombras*. Vigo: Galaxia.
- 1976 *Antón e os inocentes*. Monforte de Lemos: Xistral. (Cítase pola 3ª edición en Sotelo Blanco, 1989)
- 1980 *Crónica de nós*. Vigo: Xerais.
- 1982 *Amor de Artur*. Vigo: Xerais. (Cítase por reimpresión de 1984 como AdA)
- 1982b *O fin de un canto*. A Coruña: Ediciones Nós.
- 1983 *Elipsis e outras sombras*. 2ª edición ampliada. Vigo: Xerais (cítase por reimpresión de 1995)
- 1985 *Arnoia, Arnoia*. Vigo: Xerais. (Cítase por reimpresión de 1990)
- 1987 *Bretaña, Esmeraldina*. Vigo: Xerais.
- 1988 "Amadís. Unha adaptación ó galego da novela de cabalería *Amadís de Gaula*", *Diario de Galicia*, (12-III-1988 a 10-IV-1988).
- 1990 *Morte de Amadís*. (Textos de X. L. Méndez Ferrín e grabados en madeira de Alberto Carpo). Barcelona: Antón Agra editor.
- 1991 *Arraianos*. Vigo: Xerais.
- 1994 *Estirpe*. Vigo: Xerais.
- 1997 "Lanzarote ou o sabio consello", *A trabe de ouro* 31, 113-119.

1998 *Prosas completas* (por Dosinda Areses [X. L. Méndez Ferrín]. Vigo: Xerais.

1999 *No ventre do silencio*. Vigo: Xerais.

PONDAL, Eduardo

1961 *Versos iñorados ou esquecidos de Eduardo Pondal*. (Edición de Ricardo Carballo Calero). Vigo: Galaxia.

1971: *Eduardo Pondal. Novos poemas*. (Edición de Amado Ricón) Vigo, Galaxia.

1981 *Eduardo Pondal*. (Limiar e escolma de Amado Ricón) Vigo: Galaxia. (Cítase como EP).

1985 *Eduardo Pondal: Queixumes dos pinos*. (Edición de Xavier Senín). Vigo: Galaxia.

1989 *Poesía*. (Edición de Manuel Forcadela) Vigo: Xerais.

1995 *Eduardo Pondal. Poesía Galega Completa I. Queixumes dos pinos*. (Edición de Manuel Ferreiro) Santiago: Sotelo Blanco.

2001 *Eduardo Pondal. Poesía Galega Completa II. Poemas impresos*. (Edición de Manuel Ferreiro) Santiago: Sotelo Blanco.

RISCO, Vicente

1994 [1918] *Teoría do nacionalismo galego*, en *Obras Completas*. Vigo: Galaxia, Vol. 4, 9-57.

1994 [1952] *Historia de Galicia*, en *Obras Completas*. Vigo: Galaxia, Vol. 4, 241-440.

1994 *Obras Completas*. 6 vols. Vigo: Galaxia

1999 *Doutrina e ritual da moi nobre orde galega do Sancto Graal*. (Edición facsímile con estudio crítico de Joaquim Ventura). Santiago: Xunta de Galicia.

VEREA Y AGUIAR, José:

1838 *Historia de Galicia. Primera parte que comprende los orígenes y estado de los pueblos septentrionales y occidentales de la España*

antes de su conquista por los romanos. Ferrol: Nicasio Taxonera.

VICETTO, Benito

1865-1873 *Historia de Galicia* (5 vols.). Ferrol: Nicasio Taxonera.

2. BIBLIOGRAFÍA TEÓRICA

ABELLÁN, José Luis

1992: *Historia crítica del pensamiento español*. 8 vol. Barcelona: Círculo de Lectores.

ANDERSON, Benedict

1983 *Imagined Communities*. London, New York: Verso. Citado por reimpresión de 1991.

BARTHES, Roland

1957 *Mithologies*. Paris: Seuil

BERAMENDI, MÁIZ & NÚÑEZ (eds.)

1994 *Nationalism in Europe. Past and Present*. Santiago: Universidade.

BLOOM, Harold

1973 *The Anxiety of Influence*. Oxford: Oxford University Press.

BOOTH, Wayne

1974 *A Rethoric of Irony*. Chicago: University of Chicago Press.

BOURDIEU, Pierre

1979 *La Distinction: Critique sociale du jugement*. Paris: Minuit.

1992 *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. Paris: Editions du Seuil Traducción española de Thomas Kauf, *Las reglas del arte. Génesis y estructura del campo literario*, Madrid, Anagrama, 1995.

BOUSOÑO, Carlos

1985 *Teoría de la expresión poética*. Madrid: Gredos. (1ª edic. 1952).

CASAS, Arturo

1994 "Pragmática y poesía", en Villanueva, Darío (comp.), 1994: 229-308.

CALINESCU, Mattei

1991 [1987] *Cinco caras de la modernidad. Modernismo, vanguardia, decadencia, kitsch, posmodernismo*. Madrid: Tecnos.

CHEVALIER, Jean e GHEERBRANT, Alain

1982 [1969] *Dictionnaire des Symboles*. Paris: Éditions Jupiter.

DE BRUYNE, Edgar

1987 *La estética medieval*. Madrid: Visor.

EASTHOPE, Antony

1991 *Literary into cultural studies*. London, New York: Routledge. Citado pola reimpresión de 1995.

ELIADE, Mircea

1968 *Mito y realidad*. Barcelona: Labor. Traducción do orixinal francés de 1963. Citado pola reimpresión de 1981.

1972 *El mito del eterno retorno. Arquetipos y repetición*. Madrid: Alianza Editorial (traducción do orixinal francés publicado en 1951).

1992 *Lo sagrado y lo profano*. Barcelona: Labor. Traducido do orixinal alemán de 1957. Citado pola reimpresión de 1994.

EVEN-ZOHAR, Itamar

1986 "Language Conflict and National Identity", en *Nationalism and Modernity: A Mediterranean Perspective*, Joseph Alpher ed. New York, Praeger & Haifa: Reugen Hecht Chair, 126-135. Consultado en <http://www.tau.ac.il/~itamarez>

1990 "Polysystem Theory", *Poetics Today* 11,1. Tel Aviv: Tel Aviv University.

pp. 9-94

- 1995 "Planificación da cultura e mercado", *Grial* 126: 181-200. Traducción de "Culture Planning and the Market: Making and Maintaining Socio-Semiotic Entities", inédito presentado por primeira vez no Coloquio de Darmouth "The Making of Culture", Darmouth College, 1994.
- 1997 "The making of Culture Repertoire and the Role of Transfer", *Target*, 9 (2): 373-381. Consultado en <http://www.tau.ac.il/~itamarez>
- 1997b "La literatura como bienes y como herramientas". Conferencia na Universidad de Almería, 29-abril-1997, nun seminario sobre Historia da Literatura organizado polo Prof. Miguel Gallego Roca. Consultado en <http://www.tau.ac.il/~itamarez>
- 1997c "Culture Planning and Cultural Resistance in the Making and Maintaining of Entities", Conferencia lida no Coloquio Internacional "Relocation of Languages and Cultures", Duke University, 6-11 de maio de 1997. Consultado en http://www.tau.ac.il/~itamarez/papers/plan_res.html
- 1998 "Planificación cultural e resistencia na creación e supervivencia de entidades sociais", *A Trabe de Ouro*, 36: 341-349. Traducción de "Culture Planning and Cultural Resistance in the Making and Maintaining of entities". 1997. Consultado en <http://www.tau.ac.il/~itamarez>
- 1998b "Culture repertoire and the Wealth of collective entities. Parameters for contrastive culture analysis." Consultado en <http://www.tau.ac.il/~itamarez>
- 1999 "Factores y dependencias en la cultura. Una revisión de la teoría de los polisistemas", en Iglesias Santos, 1999:23-52. Traducción de "Factors and Dependencies in Culture: a Revised Draft for Polysystem Culture Research", *Canadian Review of Comparative Literature* XXIV, 1, 1997:15-34.
- 2000 "La fabricación de repertorios, supervivencia y éxito dentro de las condiciones de heterogeneidad". Traducción do orixinal "The Making of Repertoire. Survival and Success under Heterogeneity", en *Festschrift für die Wirklichkeit*, Guido Zurstiege, ed., Darmstadt: Westdeutscher Verlag,

FIGUEROA, Antón

- 1988 *Diglosia e texto*. Vigo: Xerais.
- 1995 "Literatura, sistema e lectura", *Anuario de estudos literarios galegos 1994*. Vigo: Galaxia, 97-107.
- 1996 *Lecturas alleas. Sobre as relacións con outras literaturas*. Santiago: Sotelo Blanco.

GENETTE, Gerard

- 1979 *Introduction à l'architexte*. París: Seuil.
- 1982 *Palimpsestes: la littérature au second degré*. París: Seuil

GONZÁLEZ-MILLÁN, X.

- 1988 "O criterio filolóxico e a configuración dunha literatura nacional: achegas a un novo marco de reflexión", *Cadernos da Lingua 17*, 5-24.
- 1991 *Silencio, parodia e subversión. Cinco ensaios sobre narrativa galega contemporánea*. Vigo: Xerais.
- 1995 "Do nacionalismo literario a unha literatura nacional. Hipóteses de traballo para un estudio institucional da literatura galega", *Anuario de estudos literarios galegos 1994*. Vigo: Galaxia, 67-81.
- 1995b "A cuestión dos xéneros na periferia literaria. Ámbitos de investigación", *A trabe de ouro 23*, 343-352.
- 1997 "¿Etnia ou nación? Algúns desafíos na articulación conceptual do fenómeno nacionalitario", *A trabe de ouro 32*, 451-470.
- 1998 "O criterio filolóxico e a configuración dunha literatura nacional: achegas a un novo marco de reflexión.", *Cadernos da Lingua 17*, 5-24.
- 2000 *Resistencia cultural e diferenza histórica*. Santiago: Sotelo Blanco.

HOBBSAWM, Eric J.

- 1994 "Nation, State, Ethnicity, Religion: Transformations of Identity", en

Beramendi, Máiz & Núñez (eds.), 33-46.

HOBBSAWM, Eric / RANGER, Terence

2000 *The invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press. (1ª edición de 1983).

HROCH, M

1994 "¿Sabemos suficiente sobre el nacionalismo?", en Beramendi, Máiz & Núñez (eds.), 229-245.

HUTCHEON, Linda

1985 *A Theory of Parody. The Teachings of Twentieth Century Art Forms*. New York/ London: Methuen.

IGLESIAS SANTOS, Montserrat

1994 "El sistema literario. Teoría Empírica y Teoría de los Polisistemas", en Villanueva, Darío (comp.), 1994:309-356.

IGLESIAS SANTOS, Montserrat (comp.)

1999 *Teoría de los Polisistemas*. Madrid: Arco/Libros.

JACKSON, Rosemary

1981 *Fantasy: The Literature of Subversion*. London: Methuen.

JESI, Furio

1968: *Letteratura e mito*. Torino: Einaudi.

LOTMAN, Yuri M.

1988 *Estructura del texto artístico*. Madrid: Istmo. Traducción del original ruso de 1970.

MÁIZ, Ramón

1997 *A idea de nación*. Vigo: Xerais.

MAKARIK, Irena R. (ed. e comp.)

1997 [1993] *Encyclopedia of Contemporary Literary Theory. Approaches, Scholars, Terms*. Toronto, Buffalo, Londres: University of Toronto Press Incorporated.

MIGNOLO, Walter

1992 "Los límites de la literatura y de la literatura comparada: El desafío de las prácticas semióticas en situaciones coloniales", *Ínsula*, 552, 15-17.

1998 "Los cánones y (más allá de) las fronteras culturales (o ¿de quien es es canon del que hablamos?)", en Sullà, 1998: 237-270.

NEUSÜSS, Arnhelm

1971 *Utopía*. Barcelona: Barral.

KRISTEVA, Julia

1981 *El texto de la novela*. Barcelona: Lumen.

REIS, Carlos e LOPES, Ana Cristina M.

1995 *Diccionario de Narratología*. (Trad. Ángel Marcos de Dios). Salamanca: Ediciones Colegio de España.

ROMERO LÓPEZ, Dolores (comp.)

1998 *Orientaciones en literatura comparada*. Madrid: Arco/Libros

ROSE, Margaret

1979 *Parody/ Meta-fiction*. London: Croom Helm.

SULLÀ, Enric (comp.)

1998 *El canon literario*. Madrid: Arco/Libros.

TATARKIEWICZ, Wadis

1990 *Historia de la estética, 2: La estética medieval*. Madrid: Akal.

TODOROV, Tzvetan

1970 *Introduction à la littérature fantastique*, París: Seuil.

1971 *Poétique de la prose*. París: Seuil.

1991⁶ *Teoría de la literatura de los formalistas rusos* (Antología preparada y presentada por T.Todorov). Madrid: Siglo Veintiuno editores. (1ª edic. en francés 1965).

TÖTÖSY, Steven

1992 "Systemic Approaches to Literature. An Introduction with Selected Bibliographies", *Canadian Review of Comparative Literature*, Marzo-Xuño, 21-93.

1998 "Estudios postcoloniales: el 'Otro', el sistema y una perspectiva personal, o esto (también) es literatura comparada" en Romero López, 1998.

VILLANUEVA, Darío (comp.)

1994 *Avances en teoría de la Literatura*. Santiago: Universidade.

WEIMANN, Robert

1987 "History, Appropriation and the Uses of Representation in Modern Narrative" en Murray KRIEGER (ed.): *The Aims of Representation. Subject/Text/History* New York: Columbia Univ. Press.

ZAVALA, Iris M.

1992 *La posmodernidad y Mijail Bajtin. Una poética dialógica*. Madrid: Espasa Calpe.

1992b "M. Bajtin: responsividad, sujeto, poética social y lo imaginario social", *Ínsula* 552, 13-15.

3. BIBLIOGRAFÍA XERAL

ALMEIDA, I.

- 1993 "Amadis de Gaula", en *Diccionario da Literatura Medieval Galega e Portuguesa* (org. e coord. Giulia Lanciani e Giuseppe Tavani), Lisboa: Editorial Caminho, 49-50.

ALONSO MONTERO, Xesús

- 1970 *Constitución del gallego en lengua literaria. Datos de una problemática cultural y sociológica en el s. XIX*. Lugo: Ediciones Celta.
- 1979 "Edición e notas", *Obra Completa* de R. Cabanillas. 3 vols. Madrid: Akal.
- 1989 "Don Ramón Cabanillas confésase con Don Ramón Otero Pedrayo" en *Ramón Cabanillas. Camiño adiante*. Vigo: A Nosa Terra, Extra nº 10, pp. 4-10.

ALVAR, Carlos

- 1982 "Prólogo", *Melusina de Jean d'Arras*. Madrid: Siruela, IX-XVIII.
- 1991 *El rey Arturo y su mundo. Diccionario de mitología artúrica*. Madrid: Alianza Editorial.
- 1996 "Prólogo" e "Album" en Anónimo: *La muerte del rey Arturo*. Madrid: Alianza Editorial.

ALVAR, Carlos (Trad.)

- 1980 *Demanda del Santo Graal* (Anónimo). Madrid: Editora Nacional.
- 1987-88 *Lanzarote del Lago*. Madrid: Alianza Editorial, 7 vols.
- 1988 *La muerte de Arturo*. Madrid: Alianza Editorial.
- 1989 *La historia de Merlín*. Madrid: Siruela, 2 vols.
- 1994 *María de Francia. Lais*. Madrid: Alianza Editorial.

ÁLVAREZ, Rosario / VILAVEDRA, Dolores (Coord.):

1999 *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó Profesor Xesús Alonso Montero*. Santiago. Universidade de Santiago. (Cítase como HXAM)

AMADO RODRÍGUEZ, Mª Teresa

1999 "Os gregos e Pondal", en *HXAM*, t. II, pp. 95-107.

AMOR COUTO, Manuel

1988 "A obra de Xosé Luís Méndez Ferrín", *Historia da literatura galega*. Vigo: ANT/ASPG, vol. 5, 1473-1504.

ANGUEIRA, Anxo

1992 *Con pólvora e magnolias de Xosé Luís Méndez Ferrín*. Pontevedra: Do Cumio.

ARAÚJO, Mª Teresa

1997 "Fontes de Fría Hortensia: Branwen, filla de Llyr", *Boletín Galego de Literatura* 18, 125-129.

ARBOIS DE JUBAINVILLE, H. d'

1981 *El ciclo mitológico irlandés y la mitología celta*. Barcelona: Visión Libros.

ARMADA PITA, Xosé-Lois

1999 "Unha revisión historiográfica do celtismo", *Os celtas da Europa Atlántica. Actas do 1º Congreso Galego sobre a Cultura Celta*, Ferrol, agosto 1997. Ferrol: Concello. 229-272.

ARMESTO FAGINAS, Xosé F.

1987 *Cunqueiro: unha biografía*. Vigo: Xerais.

ASHE, Geoffrey

1992 *Le roi Arthur: rêves d'un âge d'or*. París: Ed. du Seuil.

AA. VV.

- 1955 *Paisaxe e cultura*. Vigo: Galaxia.
- 1980 *Album de la Caridad. Juegos Florales de La Coruña en 1861, seguido de un mosaico poético de nuestros vates gallegos contemporáneos*. Madrid: Giner. (Ed. facs. do orixinal de 1863).
- 1984 *O mundo de Cunqueiro*. Vigo: A Nosa Terra, Extra nº 2.
- 1986 *Eduardo Pondal. Home libre, libre terra*. Vigo: A Nosa Terra, Extra nº 7.
- 1989 *Ramón Cabanillas. Camiño adiante*. Vigo: A Nosa Terra, Extra nº 10.
- 1991 *O mundo de Cunqueiro*. Vigo: A Nosa Terra, Extra nº 2. (Nova edición ampliada)
- 1996 *Historia da literatura galega*. Ansedo, Alberte/ Sánchez, Cesáreo (dirs.) AS-PG / A Nosa Terra, 5 vols.

AXEITOS, Xosé Luís

- 1993 "O celtismo na poesía galega", *Anuario de Estudios literarios galegos 1992*. Vigo: Galaxia.

BARREIRO FERNÁNDEZ, Xosé Ramón

- 1981 *Historia Contemporánea (ss. XIX-XX), III. Historia de la cultura gallega*. A Coruña: ed. Gamma.
- 1982 *Liberales y absolutistas en Galicia*. Vigo: Xerais.
- 1986 "A recreación do mito celta", *Eduardo Pondal. Home libre, libre terra*. Vigo: A Nosa Terra, (Extra nº 7), pp. 27-29.
- 1991 *Galicia. Historia. T. VII: Historia Contemporánea. Política (século XIX)*. A Coruña: Hércules Ediciones.
- 1993 "A historia da Historia. Aproximación a unha historiografía galega: de Murguía a Risco", en *Galicia e a historiografía*, Justo G. Beramendi (coord.), Santiago: Tórculo.

BAUDRI, Robert

- 1998 *Graal et littératures d'aujourd'hui*. Rennes: Terre de Brume Éditions.

BEL ORTEGA, Fernando

1991 *Vida e obra de Francisco Añón*. Pontevedra: Fundación Barrié de la Maza.

BERAMENDI, Justo G.

1981 *Vicente Risco no nacionalismo galego*. 2 vols: 1. *Das orixes á afirmación plena*. 2. *Escisión-unidade-escisión*. Santiago: Edicións do Cerne/Minor.

1986 "Referentes nacionais en Rosalía e no provincialismo", *Actas do Congreso internacional de estudos sobre Rosalía de Castro e o seu tempo*. Santiago, Consello da Cultura Galega / Universidade. T. III, pp. 381-401.

1998 Manuel Murguía. Santiago: Xunta de Galicia.

1998b "Murguía e os alicerces da nación galega", *Volver a Murguía*. Vigo: A Nosa Terra, pp. 7-13.

BERMÚDEZ, Teresa

1996 "Gonzalo R. Mourullo na narrativa galega", *Anuario de estudos literarios galegos 1995*, 39-61.

2001 "Introducción", en Mourullo, Gonzalo R.: *Nasce un árbore. Memorias de Tains*. Vigo: Xerais, 7-92.

BLANCO, Carmen

1992 "Da escritura e da revolución na narrativa de Méndez Ferrín", *Boletín galego de Literatura* 7, 41-51.

1994 "A espiral permanente: Aproximación á figura literaria de X. L. Méndez Ferrín", *Anuario de estudos literarios galegos 1993*, 11-45.

1997 "Mulleres na utopía celta de Eduardo Pondal", *Unión Libre* 2. Sada- A Coruña: Edicións do Casto, 101-118.

BLANCO, Carmen / RODRÍGUEZ FER, Claudio

1991 "Introducción" en Méndez Ferrín, X. L.: *Con pólvora e magnolias*. Vigo: Xerais, 12-51.

BOBILLO, Francisco

1981 *Nacionalismo gallego. La ideología de Vicente Risco*. Madrid: Akal.

1981b "Introducción" a Risco, Vicente: *Teoría nacionalista*. Madrid: Akal, 5-24.

BOGDANOW, Fanny

1960 "The relationship of the Portuguese Josep Abarimatia to the extant French MSS. Of the *Estoire del Saint Graal*", *Zeitschrift für romanische Philologie* 76. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 343-375.

1966 *The Romance of the Grail. A Study of the Structure and Genesis of a Thirteenth-Century Arturian Prose Romance*. New York: Manchester University Press.

1978 "La trilogie de Robert de Boron: le Perceval en prose", en Frappier/Grimm: *GRLMA*, 513-535.

BOUYER, Louis

1986 *Les lieux magiques de la légende du Graal: de Brocéliande en Anvalon*. Paris: O.E.I.L.

BONILLA Y SAN MARTÍN, Adolfo

1907 *Libros de Caballerías. Primera parte: Ciclo artúrico y ciclo carolingio*. Madrid: Bailly/Bailliére e hijos (Nueva Biblioteca de Aurores Españoles).

BOTELHO, Afonso/ BRAZ Teixeira, Antonio

1986 *Filosofía da saudade*. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda.

BOUZA BREI, Fermín:

1925 "A formación literaria de Eduardo Pondal e a necesidade de unha revisión dos seus Queixumes", *A Nosa Terra*, nºs 208-211.

BREA, Mercedes

1994 "Evolución lingüística externa" en G. HOLTUS, M. METZELTIN e Ch.

SCHMITT (Eds.) *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, Vol. VI,2.
Tübingen: Max Niemeyer Verlag. Pp. 80-97.

BUCKLEY, Ramón

1982 "La materia de Bretaña en la obra de Álvaro Cunqueiro" en *Raíces tradicionales de la novela contemporánea en España*. Barcelona: Península, pp. 191-210.

BUGALLAL Y VELA, Jaime

1974 "Origen y evolución de las armas de Galicia" na entrada "Galicia" da *Gran Enciclopedia Gallega*, Santiago, Silverio Cañada editor, Tomo XV, 43-65.

CACHO BLÉCUA, Juan Manuel

1987 "Introducción", en Garci Rodríguez de Montalvo: *Amadis de Gaula*. Madrid: Cátedra, 19-216.

CAMBA SANMARTÍN, Xavier

1996 "A nova Narrativa", *Historia da literatura galega*. AS-PG / A Nosa Terra, Vol. 5, 1283-1312.

CAMPBELL, Joseph

1959 *El héroe de las mil caras. Psicoanálisis del mito*. México: Fondo de Cultura Económica.

CAPELÁN, Antón

1992 "Lectura a contraño de *A nova narrativa galega* de Mª Camino Noia", *Boletín Galego de Literatura* 8. Universidade de Santiago de Compostela, 61-77.

1996 "Invitación á viaxe", en Méndez Ferrín, X. L.: *Retorno a Tagen Ata*, Vigo: Xerais, 7-43.

CARBALLO CALERO, Ricardo

- 1976 "Prólogo" de R. Cabanillas: *Na noite estrelecida*, Santiago: Universidade.
- 1977 "Cartas de Cabanillas", *Homenaxe a Cabanillas no centenario do seu nacemento*. Santiago, Universidade.
- 1981 *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- 1986 "Sobre o helenismo de Pondal", *Eduardo Pondal. Home libre, libre terra*. Vigo: A Nosa Terra, (Extra nº 7), 49-53.

CASAS, Arturo

- 2000 "A poesía galega entre 1916 e 1936", en Tarrío, Anxo (coord.), 2000b:84-212.

CÁTEDRA, Pedro M. / RODRÍGUEZ VELASCO, Jesús

- 2000 *Creación y difusión de "El balandro del sabio Merlín" (Burgos, 1498)*. Salamanca: Seminario de Estudios Mediavales y Renacentistas.

CIRLOT, Victoria

- 1982 "Introducción" en *Mabinogion. Relatos galeses*. (Trad. e notas de V. Cirlot). Madrid: Editora Nacional, pp. 9-73.
- 1987 *La novela artúrica*. Barcelona: Montesinos.
- 1991 "La estética literaria del 'Amadís'", en Garci Rodríguez de Montalvo: *Amadis de Gaula*. Barcelona: Planeta, XXXIV-XLVI.

CIRLOT, Victoria (trad.)

- 1982 *Mabinogion. Relatos galeses*. Madrid: Editora Nacional.
- 1986 *Perlesvaus o el alto libro del Graal*. Madrid: Siruela.
- 1998 "Mitos de la Europa arcaica", *Diccionario de las mitologías, IV. Las mitologías de Europa*. (Dir. Ives Bonnefoy) Barcelona: Destino, 27-32.

CORES DE TRASMONTE, Baldomero:

- 1974 "Faraldo, Antolín", en *Gran Enciclopedia Gallega*, Santiago, Silverio Cañada editor, Tomo XI, 90-101.

CRÉCY, Marie-Claude de (ed.)

1997 *Ponthus et Sidoine*. Xenebra: Droz.

CUNQUEIRO, Álvaro

1956-1960 "Epílogo", *El Balandro del sabio Merlín* (introd. J. García Morales).
Madrid: Joyas bibliófilas.

CHEVALIER, Jean e GHEERBRANT, Alain

1982 [1969] *Dictionnaire des Symboles*. Paris: Éditions Jupiter.

DAKYNS, Janine R.

1973 *The Middle Ages in French Literature, 1851-1900*. Oxford: Oxford
Universiy Press.

DEANE, Seamus

1985 *Celtic revivals. Essays in Modern Irish Literature, 1880-1980*. London,
Boston: Faber and Faber.

DOBARRO PAZ, X. M.

1974 "Pintos Villar, Xoán Manuel", *Gran Enciclopedia Gallega*, Santiago,
Silverio Cañada editor, Tomo XXIV, 255.

1977 "Anotacións sobor do uso dos tempos verbais nas sabas célticas de
Ramón Cabanillas", *Homenaxe a Cabanillas no centenario do seu
nacemento*. Santiago: Universidade, Facultade de Filoloxía, 153-170.

1988 "Prensa e literatura galega no século XIX", en AA. VV.: *A nosa literatura.
Unha interpretación para hoxe*. Sada, A Coruña: Asociación Cultural
Alexandre Bóveda, 65-84.

DOVAL LIZ, Xosé

1983 "As historias do Merlín cunqueiriano" en *Grial*, 80 (abril-xuño 1983), pp.
194-202.

ENTWISTLE, William J.

1975 [1925] *The Arthurian Legend in the Literatures of the Spanish Peninsula*.
New York: Phaeton Press.

FAÍLDE DELGADO, Moncho

1998 "A novela de Ponthus e Sidoine. As aventuras dun rei galego na
Bretaña", *A trabe de ouro* 35, 115-118.

FERNAN VELLO, Miguel Anxo / PILLADO MAYOR, Francisco

2000 [1989] *A nación incesante. Conversas con Xose Manuel Beiras*. A Coruña:
Laivento/ Espiral Maior.

FERNÁNDEZ COSTAS, Xosé Manuel / RABUNHAL, Henrique

1993 *Méndez Ferrín*. A Coruña: Bahía.

FERNÁNDEZ DEL RIEGO, Francisco

1978 *Antolín Faraldo: un precursor*. Vigo: Banco do Noroeste.

1981 "A vida e a obra dun gran fabulador". *Grial* 72, 137-155.

FERNÁNDEZ DANS, Mª Mercedes.

1976 "Os personaxes de 'O Cabaleiro do Santo Grial' e os das aventuras de
Galaad na 'Queste' francesa" en *Grial*, nº 54. Vigo: Galaxia, pp. 465-475.

FERNÁNDEZ OCAMPO, Anxo

1998 "Capítulo XI do Roman de Ponthus", *A trabe de ouro* 35, 83-101.

FERREIRO, Manuel:

1991: *Pondal. Do dandysmo á loucura (biografía e correspondencia)*. Santiago:
Laivento.

1996: *De Breogán aos Pinos. O texto do Himno Galego*. Santiago: Laivento.

1999: "'Terra Verde': un poema inédito de Eduardo Pondal", en Álvarez /
Vilavedra (coord.): *HXAM*, t. II, pp. 509-527.

2000: "De Anacreonte a Pondal: un novo poema", en Riquer/ Losada/ González (coord.): *HBL*, pp. 376-386.

FERREIRO, Manuel (ed.):

1995: *Eduardo Pondal. Poesía galega completa. I. Queixumes dos pinos*. Santiago: Sotelo Blanco.

2001: *Eduardo Pondal. Poesía galega completa. II. Poemas impresos*. Santiago: Sotelo Blanco.

FILGUEIRA VALVERDE, J.

1982 *Tiempo y gozo eterno en la narrativa medieval*. Vigo: Xerais.

FLORES VARELA, Camilo D.

1977 "Os poemas artúricos de *Na noite estrelecida* de Ramón Cabanillas" en *Homenaxe a Cabanillas no centenario do seu nacemento*. Santiago de Compostela: Universidade, pp. 51-64.

FORCADELA, Manuel:

1986 "Eduardo Pondal, celeste ave a voar", *Eduardo Pondal. Home libre, libre terra*. Vigo: A Nosa Terra, Extra nº 7, pp. 13-15.

1988: *A harpa e a terra. Unha visión da poesía lírica de Eduardo Pondal*. Vigo: Xerais.

1989 "De mitos e heroes", en *Ramón Cabanillas. Camiño adiante*. Vigo: A Nosa Terra, Extra nº 10, 79-88.

1993 *Manual e escolma da Nova Narrativa Galega*. Santiago: Sotelo Blanco.

[1995] *A poesía de Eduardo Pondal*. Vigo: Edicións do Cumio.

2000 "Eduardo Pondal e Curros Enríquez" e "A poesía de finais do XIX". *Galicia*, Tomo XXXI: *Os Séculos Escuros. O século XXI*. A Coruña: Hércules Ediciones, 304-408.

FORTES, Ana Belén:

1998: "O proxecto de creación dunha literatura galega en Murguía", *Volver a*

Murguía. Vigo: A Nosa Terra, pp. 24-30.

FOUCAULT, Michel

1986 "On other Spaces", *Diacritics*, 16, 1, pp.22-29.

FRANCO GRANDE, X. L.

1985 *Os anos escuros, I. A resistencia cultural na xeración da noite (1954-60)*.

Vigo: Xerais.

1991 *A ilusión da esperanza (de Cabanillas a Baixeras)*. Pontevedra: Edicións do Cumio.

FRAPPIER, Jean / GRIMM Reinhold R. (dtors.):

1978 *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters. (GRLMA) Vol. IV: Le roman jusqu'à la fin du XIIIe siècle*. Heidelberg: Carl Winter-Universität Verlag.

FRAPPIER, J.

1972 *Chrétien de Troyes et le mythe du graal: étude sur Perceval ou le Conte du graal*. Paris: ***

1978 "La matière de Bretagne: ses origines et son développement", en Frappier/ Grimm: *GRLMA*, 183-211.

1978b "La légende du Graal: origine et evolution", en Frappier/ Grimm: *GRLMA*, 292-331.

1978c "Le Conte du Graal de Chrétien de Troyes", en Frappier/ Grimm: *GRLMA*, 332-354.

FREIRE NUNES, Ines (ed.)

1995 *A demanda do Santo Graal*. Lisboa: Imprensa Nacional/ Casa da Moeda.

FREIXANES, Victor F.

1982 [1976] *Unha ducia de galegos*. Vigo: Galaxia.

FRYE, Northrop

1980 [1976] *La escritura profana*. Caracas: Monte Ávila Editores.

GARDY, Ph:

1982: "La fabrication de la litteérature occitane aux XVIIe et XVIIIe siècles",
Revue des Langues Romanes, LXXXVI, 1982, 1, pp. ----

GARCÍA GUAL, Carlos

1983 *Historia del rey Arturo y de los nobles y errantes caballeros de la tabla redonda*. Madrid: Alianza Editorial.

1996 *Mitos, viajes, héroes*. Madrid: Santillana.

GASPAR, Silvia

1995 "A narración excéntrica (1985-1995)", *Grial* 127, 317-332.

GIRGADO, Luís Alonso (Dir.)

1996 "Introducción", *La Noche. Suplemento del sábado*. (Ed. facsímil).
Santiago: Xunta de Galicia, 35-50.

GONZÁLEZ, FERNÁNDEZ, Helena

1997 "Géneros literarios: legitimación, modernidad y compromiso", *Quimera*
158-159, 99-101.

GONZÁLEZ GÓMEZ, Xesús

1995 "A última narrativa de Méndez Ferrín: da utopía á historia". *Grial* 127,
407-426.

GONZÁLEZ-MILLÁN, Xan

1988 "James Joyce e a xeración Nós", *Grial* 101, 29-46 .

1991a *Álvaro Cunqueiro: os artificios da fabulación*. Vigo: Galaxia.

1991b *Álvaro Cunqueiro e "Merlín e familia"*. Vigo: Galaxia.

1998 "Notas para unha poética da desintegración na narrativa de Álvaro

Cunqueiro", *Homenaxe a Ramón Lorenzo*. Vigo: Galaxia, 391-403.

GRAÑA, Bernardino

1998 "Arredor de Percival e outras historias de X. L. Méndez Ferrín",
Homenaxe a Ramón Lorenzo. Vigo: Galaxia, 405-408.

GUTIÉRREZ, Santiago

1997 *Merlín e a súa historia*. Vigo: Xerais.

HALSALL, Albert W.

1987 "Camelot: paradigmes narratifs modernes d'un modele ideologique
medieval", en M. Perrin (ed.): *Dire le Moyen Âge. Hier et aujourd'hui*.
Actes du Colloque. Laon: Université de Picardie.

HARLOW, Barbara

1987 *Resistance Literature*. New York and London: Methuen.

HARF-LANCNER, Laurence

1984 *Les fées au Moyen Âge. Morgane et Mélusine. La naissance des fées*.
Paris: H. Champion.

HERMIDA, Carme

1992 *Os precusores da normalización. Defensa e reivindicación da lingua
galega no Rexurdimento*. Vigo: Xerais.

HOEGES, Dirk

1991 "Der Kampf um die Geschichte. Das Mittelalter in Restauration und
Julimonarchie. Ein Paradigma selektiver Rezeption", en Reinhold R.
Grimm (Hsg.): *Mittelalter-Rezeption. Zur Rezeptionsgeschichte der
romanischen Literaturen des Mittelalters in der Neuzeit*. Begleitreihe zum
Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters, Vol. 2, 227-241.

JAUSS, Hans Robert

1989 *Alterità e modernità della letteratura medievale*. Torino: Bollati Boringhieri.
Trad. do orixinal alemán: *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Lieratur. Gesammelte Aufsätze 1956-1976*. München: Wilhelm Fink Verlag, 1977.

KINSELLA, T.

1986 *The New Oxford Book of Irish Verse*. Oxford: Oxford University Press.

KLÜPPENHOLZ, Heinz

1991 "Die Rezeption des Artus-Romans in der 'Bibliothèque universelle des romans'", en Reinhold R. Grimm (Hsg.): *Mittelalter-Rezeption. Zur Rezeptionsgeschichte der romanischen Literaturen des Mittelalters in der Neuzeit*. Begleitreihe zum *Grunriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*, Vol. 2, 111-137.

1991b "Von der Farce zum Mysterium. Die Surrealisierung des Mittelalters bei Jean Cocteau" en Reinhold R. Grimm (Hsg.), 299-311.

KÖHLER, Erich

1991 [1957] *La aventura cavalleresca. Ideal y realidad en la narrativa cortés*. Barcelona: Sirmio (trad. da segunda edición aumentada en alemán: *Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik*, 1970).

LACY, Norris J / ASHE, Geoffrey / MANCOFF, Debra N.

1997 *The Arthurian Handbook*. New York: Garland.

LACY, Norris J. (Ed.)

1986 *The Arthurian Encyclopedia*. New York-London: Garland Publishing.

LE GOFF, J.

1985 *L'imaginaire medieval*. Paris: Gallimard.

LÓPEZ, Teresa

1991 *Néboas de antano. Ecos dos cancioneiros galego-portugueses no século XIX*. Santiago: Edicións Laiovento.

LÓPEZ, Mª Teresa/ FERREIRO, Manuel

1988 "Pondal publicou un adianto do que foron Os Eoas no 1857", *A Nosa Terra*, nº 338 (12-IV-1988).

LOOMIS, Roger Sherman

1949 *Arthurian tradition and Chretien de Troyes*. New York: Columbia University Press.

1967 *Celtic Myth and Arthurian Romance*. New York: Haskell House Publishers.[1927¹]

1967b (ed.) *Arthurian Literature in the Middle Ages. A collaborative History*. Oxford: Clarendon Press. [1959¹]

LÓPEZ, Teresa

1991 *Névoas de antano. Ecos dos cancioneiros galego-portugueses no século XIX*. Santiago de Compostela: Laiovento.

1993 "Lírica medieval galego-portuguesa e neotrovadorismo na época Nós: Coordenadas da poesía de Fermín Bouza Brey", *Anuario de Estudios literarios galegos*, 1992, 35-68.

1996 "O neotrobadorismo. Fermín Bouza Brey", *Historia da literatura galega*. AS-PG / A Nosa Terra, Vol. 3, 897-928

1997 *O neotrobadorismo*. Vigo: A Nosa Terra.

LORENZANA, Salvador

1955 "Panorámica da nosa paisaxe literaria", en AA. VV.: *Paisaxe e cultura*. Vigo: Galaxia.

2001 *Con Pondal en Bergantiños*. Sada-A Coruña: Edicións do Castro.

LOSADA, Basilio

- 1971 *Poetas gallegos de postguerra*. Barcelona: Ocnos.
- 1984 [1976] "La literatura", en X. R. Barreiro fernández et al.: *Los Gallegos*. Madrid: Istmo, 241-318.
- 2001 "O Ensayo histórico sobre la cultura gallega no seu tempo e no noso", *Congreso Ramón Otero Pedrayo (xuño- 2001)*. Ourense: No prelo.

LUPACK, Alan (ed.)

- 1992 *Modern Arthurian Literature: an Anthology of English and American Arthuriana from the Renaissance to the present*. New York: Garland.

MACPHERSON, James

- 1847 *The Poems of Ossian translated by James Macpherson*. Leipzig: Bernhard Tauchnitz.

MAIER, Bernhard

- 1997 *Dictionary of Celtic Religion and Culture*. (Trad. Ciril Edwards). Woodbridge: The Boydell Press.

MÁIZ, Ramón

- 1999 *O pensamento político de Murguía*. Vigo: Xerais.

MALORY, Sir Thomas

- 1985 *La muerte de Arturo*. (Trad. Francisco Torres Oliver) Madrid: Siruela.

MANENT, M.

- 1977 *La poesía irlandesa*. Barcelona: Plaza y Janés.

MARKALE, J.

- 1975 *La epopeya celta en Irlanda*. Madrid: Jucar.
- 1981 *Merlin l'enchanteur ou l'éternelle quête magique*. París. ***
- 1992 *Los celtas y la civilización celta*. Madrid: Taurus.

MARTÍNEZ TORRÓN, Diego

1980 *La fantasía lúdica de Álvaro Cunqueiro*. Sada - A Coruña: Do Castro.

MARX, Jean

1952 *La légende arthurienne et le Graal*. Paris: Presses Universitaires de France

1967 *Les littératures celtiques*. Paris: Presses Universitaires de France.

MATO DOMÍNGUEZ, José Alfonso

1974 "Vicetto Perez, Benito", *Gran Enciclopedia Gallega*, Santiago, Silverio Cañada editor, Tomo XXX, 35-36.

1981 *Historiografía y nacionalismo. La construcción histórica de Galicia por los historiadores gallegos del siglo XIX y primer tercio del XX*. Tese de Licenciatura. Santiago de Compostela: Universidade.

MATO FONDO, Miguel

1989 "O simbolismo apocalíptico nas sagas de Ramón Cabanilhas", en *Ramón Cabanillas. Camiño adiante*. Vigo: A Nosa Terra, Extra 10, pp. 89-94.

1996 "A obra literaria de Eduardo Pondal", *Historia da Literatura Galega*, Vigo: AS-PG / A Nosa Terra, vol. 2, 417-448.

MEJÍA RUIZ, Carmen/ López Valero, M^a del Mar

1998 "Recreación medieval en *Percival e outras historas* (1958) de X.L. Méndez Ferrín y en *Irmán Rei Artur* (1987) de C. González Reigosa", *Revista de linguas y literaturas catalana, gallega y vasca* V, 1996 e 1997: 277-296,

MÉNDEZ FERRÍN, X. L.:

1965 "Literatura galega de hoxe", *Vieiros*, México, p. 57.

1966 "'Nova narrativa' y compromiso social", *Presencia*, (14-5-1966), Girona.

1969 "Orixes da poesía galega do século XX: o formalismo." *Grial* 26, (out.-

- nov.-dec 1969), Vigo: Galaxia, pp. 406-12
- 1984 *De Pondal a Novoneyra*. Vigo: Xerais.
- 1985 "Prólogo", en Franco Grande, X. L: *Os anos escuros, I. A resistencia cultural na xeración da noite (1954-60)*. Vigo: Xerais, 9-16.
- 2001[1987] "Prólogo", en Carlos G. Reigosa: *Irmán Rei Artur*. Vigo, Xerais, 27-33.

MICHA, Alexandre

- 1978 "L'Estoire de Merlin", en Frappier/ Grimm: *GRLNMA*, 590-600.

MICHEL, Alain

- 1987 "Signification actuelle de l'esthétique medievale", en M. Perrin (ed.): *Dire le Moyen Âge. Hier et aujourd'hui. Actes du Colloque*. Laon: Université de Picardie.

MILLÁN OTERO, Xosé M.

- 1996 "O anuncio dos novos tempos: Ramón Cabanillas", *Historia da Literatura Galega*, Vigo: AS-PG / A Nosa Terra, vol. 2, 547-576.

MOLINA, César Antonio

- 1989 *Prensa literaria en Galicia (1809-1920)*. Vigo: Xerais.

MOLINO, Jean

- 1998 "Mito y teoría política. Nacionalismos y socialismos", *Diccionario de las mitologías, IV. Las mitologías de Europa*. (Dir. Ives Bonnefoy) Barcelona: Destino, 583-586.

MONMOUTH, Geoffrey of:

- 1984 *Historia de los reyes de Bretaña*. (Trad. L. A. de Cuenca). Madrid: Siruela.
- 1986 *Vida de Merlín*. (Trad. L. C. Pérez Castro, introd. C. García Gual). Madrid: Siruela.

MONTEAGUDO, Henrique

1996 "Nación/creación. Estética e política no agromar do ensaio galego" en *Anuario de estudios literarios galegos 1995*. Vigo: Galaxia.

MONTIEL, Isidoro:

1974: *Ossián en España*. Barcelona: Planeta.

MORÁN FRAGA, Cesar Carlos

1982 "Entrevista", *Homenaxe a Álvaro Cunqueiro*. Santiago: Universidade.

1990 *O mundo narrativo de Álvaro Cunqueiro*. A Coruña: AGAL.

MORENO, Mª Victoria / RÁBADE, Xesús

1985 *Literatura Século XX*. Vigo: Galaxia.

MORGAN, Prys:

2000: "From a Death to a View: The Hunt for the Welsh Past in the Romantic Period", en *Hobsbawn, E / Ranter, T.: (ed.): The Invention of Tradition*. Cambridge: University Press, 43-100, (1ª edición de 1983).

MOURULLO, Gonzalo R.

1957 "Carta a Manuel Antonio en el XXIX aniversario de su muerte", *La Noche*, 26-I-1957.

MUÑOZ SÁNCHEZ-BRUNETE, Xerardo

1976 "Os temas osiánicos na poesía de Ramón Cabanillas" *Grial* 54. Vigo: Galaxia, pp. 451-464.

NOGUEIRA, Mª Xesús

1997 "Habitantes da fisterra. A presenza do celtismo na obra de Cunqueiro", *Unión Libre* 2, 123-126.

1997b "A recuperación da narrativa en galego: Álvaro Cunqueiro". *Historia da literatura galega* 36, Vigo: ANT/ASPG

NOIA, Camino

1992 *A nova narrativa galega*. Vigo: Galaxia

NICOLÁS, Ramón

1994 *Entrevistas con A. Cunqueiro*. Vigo: Nigra.

2000 "Problemática do modernismo en Galicia: Cabanillas, Noriega e epígonos do Rexurdimento", en Tarrío, Anxo (coord.), 2000b: 26-81.

OERGEL, Maike

1998 *The Return of King Arthur and the Nibelungen: national myth in nineteenth-century English and German Literature*. Berlin: Walter de Gruyter.

PATCH, H.

1983 *El otro mundo en la literatura medieval*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.

PATIÑO, Raimundo

1962 "O arte disgregado", *Vieiros* 3, México, p. 40.

1967 "Prólogo", en Vázquez Diéguez, V.: *As ponlas baixas*. Vigo: Galaxia, 11-19.

PAYEN, J. Ch.

1978 "Les Continuations de Perceval", en Frappier/ Grimm: *GRLMA*, 354-361.

PENA, Xosé Ramón

1988 "Introducción" en Ramón Cabanillas: *Na noite estrelecida*. Vigo: Xerais, pp. 11-62.

1994 "Introducción" en R. Cabanillas: *Da terra asoballada*. Vigo, Xerais.

1996 "A renovación política e estética do galeguismo: Ramón Cabanillas, 'o poeta arelado'", *Manuel Antonio e a vangarda*. Santiago: Sotelo Blanco.

PENSADO, José Luís:

1974 *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII*. Vigo: Galaxia.

PÉREZ-BUSTAMANTE MOURIER, Ana Sofía

1991 "El año del cometa: cuando la dama del lago vino por Merlín" en *Ínsula* 536 (agosto 1991), pp 16-18.

1992 "Álvaro Cunqueiro: Poética para un poeta narrador" en *Boletín Galego de Literatura. Monografías 1: Álvaro Cunqueiro*, pp. 17-23.

1993 "El caballero, la muerte y el diablo. (La Galicia avalónica de Álvaro Cunqueiro)" en *Congreso Álvaro Cunqueiro (Mondoñedo, 9-13 setembro)*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, pp. 327-347.

PIÑEIRO, Ramón

1956 "Carta a Daniel Cortezón Álvarez", en Cortezón, Daniel: *As covas do Rei Cintolo*. Vigo: Galaxia, 11-26.

1974 *Olladas no futuro*. Vigo: Galaxia.

1984 *Filosofía da Saudade*. Vigo: Galaxia.

1988 [1961] "As andadas literarias de Méndez Ferrín", en Méndez Ferrín, X. L.: *O crepúsculo e as formigas*. Vigo: Xerais, 9-16.

POCIÑA LÓPEZ, Andrés José

1999 "Ramón Cabanillas e Teixeira de Pascoaes: dúas formas de ve-la saudade" en *HXAM*, Tomo II, 1163-1178.

POKORNY, J

1951 *Cancioeiro da poesía céltiga*. (Trad. de C. Fernández de la Vega e R. Piñeiro). Santiago: Bibliófilos Gallegos.

QUEIJA, Michael

1984 "Entrevista con Álvaro Cunqueiro" en *Grial* 85 (xullo-setembro 1986), pp. 336-341.

QUEIZÁN, María Xosé

1979 "A nova narrativa ou a loita contra o sentimentalismo", *Grial* 63, 67-80.

1980 "A interpretación do mito do Grial", *Grial* 70, 482-486.

1986 "De florido poeta da raza a desflorador racista", *Eduardo Pondal. Home libre, libre terra*. Vigo: A Nosa Terra, Extra nº 7, pp. 55-58.

1998 *Misoxinia e racismo na poesía de Pondal*. Santiago: Laiovento.

2000 *Ten o seu punto a fresca rosa*. Vigo: Xerais.

QUINTANA, Xosé Ramón/ VALCARCEL, Marcos

1988 *Ramón Otero Pedrayo. Vida, obra e pensamento*. Vigo: Ir Indo.

QUIROGA, Helena

1984 *Presencia y ausencia de Álvaro Cunqueiro*. Madrid: Real Academia Española.

RÁBADE PAREDES, Xesús

1972 "O Cebreiro", *Gran Enciclopedia Gallega*, Santiago, Silverio Cañada editor, Tomo VI, 61-64.

RABUÑAL CORGO, Henrique

1999 Manuel Murguía. Santiago de Compostela: Laiovento.

RANK, Otto

1961 *El mito del nacimiento del héroe*. Buenos Aires: Paidós.

REI ROMEU, Manuel

1989 "A recepción crítica da obra de Cabanillas", *Ramón Cabanillas. Camiño adiante*. Vigo: A Nosa Terra, Extra nº 10, 66-78.

RENALES CORTÉS, Juan:

1996 *Celtismo y literatura gallega. La obra de Benito Vicetto y su entorno literario*. 2 Vol., Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.

RIQUER, Isabel de / LOSADA, Elena / GONZÁLEZ, Helena (Coord.):

2000 *Profesor Basilio Losada. Ensinar a pensar con liberdade e risco.*
Barcelona: Universitat de Barcelona.

RIQUER, Martín de

1968 *La leyenda del graal y temas épicos medievales.* Madrid: El Soto.

RIQUER, Martín de (Trad. e ed.)

1985 *Li contes del Graal / El cuento del Grial* de Chretien de Troyes.
Barcelona: Cuaderns Crema.

RIQUER, Martín de/ RIQUER, Isabel de (Trad.)

1989 *El cuento del Grial de Chretien de Troyes y sus continuaciones.* Madrid:
Siruela.

RICÓN, Amado:

1973: "El celtismo europeo y su influencia en Galicia: especial referencia a
Eduardo Pondal." *Atenea*, nº 1-2, Mayagüez: Universidad de Puerto Rico,
pp.67-83.

1981: *Eduardo Pondal.* Vigo: Galaxia.

RÍOS PANISSE, M. Carme

1994 "*Nuestra bandera literaria* de Antolín Faraldo, primeiro manifesto artístico
galeguista", *Anuario de Estudios Literarios Galegos* 1993, 157-171.

2000 "O Prerrexurdimento" e "Os inicios do Rexurdimento (1840-1868)",
Galicia, Tomo XXXI: *Os Séculos Escuros. O século XXI.* A Coruña:
Hércules Ediciones, 110-257.

RISCO, Antón / SOLDEVILLA, Ignacio

1989 "Entrevista a Álvaro Cunqueiro" en *Boletín Galego de Literatura*, 2
(novembro 1989), pp. 107-119.

RISCO, Vicente

1971 "Teixeira de Pascoaes e a súa época", *Grial* 32, 227-230.

RIVERO TARAVILLO, Antonio (sel. e trad.)

2001 *Antiguos poemas irlandeses*. Madrid: Gredos.

RODRÍGUEZ FER, Claudio

1981 "A poesía galega de Álvaro Cunqueiro", *Grial* 72, 171-182.

1989 "Hinos de loita patriótica e revolucionaria", *Ramón Cabanillas. Camiño adiante*. Vigo: A nosa terra, Extra nº 10, 58-64.

RODRÍGUEZ VEGA, Rexina

1997 *Álvaro Cunqueiro: Unha poética da recreación*. Santiago de Compostela: Laiovento.

RODRÍGUEZ VELASCO, Jesús

1998 *Guía para el estudio de la literatura románica medieval*. Salamanca: Ediciones Universidad. 2 Vols.

RUBIO TOVAR, Joaquín

1990 *La narrativa medieval: los orígenes de la novela*. Madrid: Anaya.

SAINERO SÁNCHEZ, Ramón

1988 (ed.) *Leabhar Gabhala (Libro de las invasiones)*. Madrid: Akal.

1993 *Sagas celtas primitivas*. Madrid: Akal.

1999 *Diccionario Akal de Mitología celta*. Madrid: Akal.

SALGADO, Xosé M^a e CASADO, Xoán M.

1989 *X. L. Méndez Ferrín*. Barcelona: Sotelo Blanco.

SALINAS PORTUGAL, Francisco

1984 "Fórmulas neo-trovadorescas e vangarda", *O mundo de Cunqueiro*. Vigo:

A Nosa Terra, Extra nº 2, 25-30.

SARAIVA, Antonio José / LOPES, Oscar

1985 *História da literatura portuguesa*. (13ª edición corrixgida e actualizada).
Porto, Coimbra, Lisboa: Porto Editora.

SARALEGUI Y MEDINA, Leandro:

1867 *Galicia y sus poetas*. Ferrol: Nicasio Taxonera.

SAVATER, Fernando

1983 *La tarea del héroe. Elementos para una ética trágica*. Madrid: Taurus.

SCOTT, Walter:

1986 [1814] *Waverley: or 'tis Sixty Years since*. Oxford: Oxford University
Press.

SELLIER, Philippe:

1984 "Qu'est-ce un mythe littéraire?", *Littérature*, 85, pp. 112-126.

SERÉS, Guillermo

2001 *La transformación de los amantes: imágenes del amor de la Antigüedad
al Siglo de Oro*. Barcelona: Crítica.

SHEPARD, Odell

2000 *La leyenda del unicornio*. Madrid: Edimat Libros.

SOTO, Isabel

2000 "O ensaio e a crítica na época Nós", en Tarrío, Anxo (coord), 2000b:356-
381

SOUTO, Elvira

1991 "(A)mor(te) de Artur de Méndez Ferrín", *Actas do segundo Congreso de*

Estudios Galegos. Brown University, novembro 10-12, 1988 (Coord. E ed. Antonio Carreño), Vigo: Galaxia, 379-394 (Reproducido en "A viagem iniciática: Amor de Artur", en *Viagens na literatura*, Santiago: Laiovento, 107-131).

STAEL, Anne Louise-Germaine, Necker, baronesa de:

1991 [1800] *De la littérature*. París: Flammarion.

STEGAGNO PICCHIO, Luciana

1995 "A filosofía da saudade:saudades de Ramón Piñeiro", *Grial* 126, 173-180.

SULLIVAN, C. W.

1989 *Welsh Celtic Myth in Modern Fantasy*. New York/ Westport Connecticut/ London: Greenwood Press.

TARRÍO, Anxo:

1983 "A semántica difuminada de Méndez Ferrín", *Grial* 81 (xul.-ago.-set, 1983), 361-367.

1986: "Rosalia, Curros, Pondal: literatura e colonización", *Actas do Congreso internacional de estudos sobre Rosalía de Castro e o seu tempo*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Universidade de SC, Tomo III, pp. 395-402.

1987[1982] "As mitoloxías literarias de Méndez Ferrín", en *De letras e de signos. Ensaios de semiótica e de crítica literaria*. Vigo: Xerais, 171-173 (Artigo publicado no Suplemento de Cultura de *La Voz de Galicia*, 25-III-1982)

1988 *Literatura gallega*. Madrid: Taurus.

1989 *Álvaro Cunqueiro ou os disfraces da melancolía*. Vigo: Galaxia.

1994 *Literatura galega. Aportacións a unha historia crítica*. Vigo: Xerais.

TARRIO, Anxo (coord.)

2000 *Galicia. Literatura*. Tomo XXXI: Os séculos escuros. O século XIX. A

Coruña: Hércules ediciones.

2000b *Galicia. Literatura. Tomo XXXII: O século XX. A literatura anterior á Guerra Civil.* A Coruña: Hércules ediciones.

TAYLOR, Beverly / BREWER, Elisabeth

1983 *The Return of King Arthur. British and American Arthurian Literature since 1800.* Cambridge: D.S. Brewer, Barnes & Noble.

TENNYSON, Alfred Lord

1983 [1859-1870] *Idylls of the King.* London: Penguin Books.

TOBÍO, Luís:

1965: *Valoración de Pondal.* Montevideo: Ediciones Ronsel.

TORRES ASENSIO, G.

1989 *Historia del Pueblo Bretón (atribuída a Nennio).* Barcelona: PPU.

TREVOR-ROPER, Hugh

2000 "The invention of Tradition: The Highland Tradition of Scotland", en Hobsbawn, E / Ranter, T.: (ed.): *The Invention of Tradition.* Cambridge: University Press, 15-41, (1ª edición de 1983).

VALCARCEL, Marcos

2000 "A prensa cultural e literaria no período 1916-1936", en Tarrío, Anxo (coord), 2000b:382-447.

VALENTÍ FIOL, Eduard

1973 *El primer modernismo literario catalán y sus fundamentos ideológicos.* Barcelona: Ariel.

VARELA, José Luis:

1949: "El celtismo de Pondal", *Boletín de la Universidad de Santiago de*

Compostela, nº 53-54, pp.81-99.

[1955]: "Un capítulo del ossianismo español: Eduardo Pondal", separata de AA. VV. *Estudios dedicados a Menéndez Pidal*. Madrid:

1958: *Poesía y restauración cultural de Galicia en el siglo XIX*. Madrid: Gredos.

VARELA JÁCOME, Benito

1960 "La métrica de Eduardo Pondal", *Cuaderno de Estudios Gallegos*, Tomo XV, fasc. 45. Santiago de Compostela: Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos. Pp. 63-88.

1965 "La versificación de Ramón Cabanillas", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, Tomo XX, fasc. 60. Santiago de Compostela: Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos. Pp. 90-108.

VARELA SUÁREZ-CARPEGNA, Álvaro

2000 "As antoloxías literarias galegas: do Rexurdimento a 1936", *Anuario de estudos literarios galegos 1999*. Vigo: Galaxia, 69-101.

VARGAS LLOSA, Mario

1971 *García Márquez: historia de un deicidio*. Barcelona: Barral.

VÁRVARO, Alberto

1983 [1968] *Literatura románica de la Edad Media*. Barcelona: Ariel.

VÁZQUEZ, Ernesto

1998 "A construción dunha nación negada", *Volver a Murguía*. Vigo: A Nosa Terra, pp. 15-17.

VÁZQUEZ-MONXARDÍN FERNÁNDEZ, Afonso

1998 "Presentación", *Doutrina e ritual da Moi Nobre Orde Galega do Sancto Graal*, Santiago, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 7-10.

VENDRYES, J.:

1935: "En col da poesía bárdica. A poesía de corte na Irlanda e mais en Gales",
Nós 136 (15-abril-1935). Santiago, Ed. Nós, pp. 65-68.

VENTURA, Joaquim

1999 "Estudio" en Vicente Risco, *Doutrina e ritual da Moi Nobre Orde Galega do Sancto Graal*, Santiago, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 13-19.

VILANOVA, Alberto

1957 "José Puente y Brañas", *Galicia Emigrante*, nº 30, pp. 6 e 17.

VILAVEDRA, Dolores

1994 "Polifonía e variabilidade diacrónica dos emisores inmanentes na novela galega", *Anuario de Estudios Literarios Galegos* 1993, 131-154.

1999 *Historia da literatura galega*. Vigo: Galaxia.

2000 *Sobre narrativa galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.

VILAVEDRA, Dolores (coord.)

1995 *Diccionario da Literatura Galega. I Autores*. Vigo: Galaxia.

1997 *Diccionario da Literatura Galega. II Publicacións*. Vigo: Galaxia.

2000b *Diccionario da Literatura Galega. III Obras*. Vigo: Galaxia.

VILLANUEVA, Darío

1993 "A intencionalidade do realismo de Cunqueiro", en *Congreso Álvaro Cunqueiro (Mondoñedo, 9-13 setembro)*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, pp. 349-360.

VILLARES, Ramón

1989 [1984] *A Historia*. Vigo: Galaxia.

2000 "Naissance et déclin du celtisme dans l'histoire de la Galice", en Carlos Serrano (dir.): *Nations en quête de passé. La Péninsule Iberique (XIXe-*

XXe siècles). Paris, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, pp. 157-181.

VILLEGAS, J.

1973 *La estructura mítica del héroe en la novela del siglo XX*. Barcelona: Planeta.

WARD, H. L. D

1893 "Lailoken (or Merlin Silvester)", *Romania* XXII, 504-526.

WATSON, Jeanie / FRIES, Maureen (eds.)

1988 *The Figure of Merlin in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Lewiston/Queenston/ Lampeter: The Ewin Mellen Press.

WINDISCH, Rudolf

1993 "Le passage à l'écrit et la constitution d'une identité nationale: l'exemple du roumain" en M. SELIG, B. FRANK E J. HARTMANN (eds.): *Le passage à l'écrit des langues romanes*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.

ZUMTHOR, Paul

1943 *Merlin le prophete*. Lausanne: Impr. Reunies.

